ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ Μ. ΚΑΛΛΙΑΦΑ
Πρώην καθηγητοῦ τῆς Παιδαγωγικῆς

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΕΩΣ ΑΠΟ ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΤΗΣ ΖΩΗΣ ΜΕΧΡΙ ΤΗΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑΣ

Ἡ σημασία τῆς ψυχολογίας τῆς ἀναπτύξεως, μάλιστα δὲ ἡ παιδαγωγικὴ σημασία.

Ὁ δέκατος ἔνατος αἰὼν φέρει διάφορα ὀνόματα χαρακτηριστικὰ τῆς κατ' αὐτὸν μεγάλης προόδου τῶν ἐφηρμοσμένων φυσικῶν ἐπιστημῶν, δηλαδὴ τῆς καλουμένης τεχνικῆς, καὶ ἄλλων ἐπιστημῶν, π.χ. τῆς ἰατρικῆς, τοῦ σοσιαλισμοῦ κλπ.

Μία τῶν τοιούτων, χαρακτηριστικῶν, φράσεων εἶναι καὶ ἡ φράσις «αἰὼν τοῦ παιδιοῦ». Δικαίως δὲ ὁ αἰὼν οὗτος ὑπὸ πολλὰς ἐπόψεις ἐκλήθη οὕτως. Πρὸ ἑκατὸν καὶ πλέον ἐτῶν π.χ. ἐν Ἀγγλίᾳ εἰργάζοντο μικρὰ παιδιὰ ἐπὶ 12 καὶ 14 ὥρας καθ' ἡμέραν. Ἀπὸ τοῦ τέλους ὅμως τοῦ 19ου αἰῶνος ἀρχίζει νὰ περιορίζεται ὁ χρόνος τῆς ἐργασίας τῶν *παιδιῶν*. Ἐκδίδονται νόμοι προστατευτικοί, λαμβάνεται σοβαρὰ μέριμνα περὶ τῆς ὑγείας, περὶ τῆς παιδείας, περὶ τῆς ἐκδικάσεως παιδικῶν καὶ νεανικῶν ἁμαρτημάτων εἰς εἰδικὰ δικαστήρια.

Ἡ κίνησις αὕτη ἔλαβε τὸ χαρακτηριστικὸν αὐτῆς ὄνομα ἀπὸ τὸ βιβλίον τῆς Ἔλλεν Κάυ (Ellen Kay. Ἐγεννήθη ἐν Σουηδίᾳ τὸ 1849 καὶ ἀπέθανε τὸ 1926), «Das Jahrhundert des Kindes» (Ὁ αἰὼν τοῦ παιδιοῦ), τὸ ὁποῖον ἐξεδόθη τὸ 1902.

Ἡ Σουηδὶς αὕτη συγγραφεύς, πρώην διδασκάλισσα, ἀφετηρίαν ἔχει τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ρουσσώ, μάλιστα δὲ τὴν τοῦ Νίτσε. Ἐν τῷ βιβλίῳ τούτῳ ὑπάρχουν πολλὰ παλαιὰ καὶ ἀληθῆ διδάγματα εἰς γλῶσσαν φλογεράν, ἀλήθειαι λεχθεῖσαι ὑπὸ πολλῶν παιδαγωγῶν ἐμφανίζονται ἐγκαταμεμειγμέναι μὲ μεγάλας ὑπερβολὰς ὑπὲρ τῶν δικαιωμάτων τοῦ παιδιοῦ, τὸ ὁποῖον παρουσιάζει αὕτη ὄχι ὡς μέλλουσαν, ἀλλ' ὡς παροῦσαν προσωπικότητα. Ὀρθὰ διδάσκει κατὰ τῆς ἐπαγγελματικῆς ἐργασίας τοῦ παιδιοῦ, κατὰ τῶν σωματικῶν ποινῶν, περὶ τῆς αὐτενεργείας κ.τ.λ. Ἀλλ' οὐχὶ ὀρθὴ εἶναι ἡ γνώμη

αὐτῆς περὶ ἀπολύτου ἐλευθερίας τοῦ παιδιοῦ· διότι τοῦτο δὲν εἶναι τώρα, ἀλλὰ μέλλει νὰ ἀναπτυχθῇ εἰς προσωπικότητα ἀνδρὸς ἢ γυναικός.

Τὸ βιβλίον τοῦτο ἤσκησεν ἐπιρροὴν πρὸ πάντων ἐπὶ ἀνθρώπων, οἵτινες δὲν ἦσαν εἰδικοὶ παιδαγωγοί. Ἰδιαιτέρως δὲ ἐπὶ μητέρων, αἵτινες φαντάζονται τὰ τέκνα των ὡς « ὑπεράνθρωπους », καὶ ἐπὶ νεανίδων, αἵτινες διανύουν τὴν πρώτην περίοδον τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας. Πάντως ἡ συγγραφεὺς αὕτη συνετέλεσε πολὺ εἰς τὴν αὔξησιν τοῦ διαφέροντος περὶ τοῦ παιδιοῦ εἰς ὅλην τὴν Εὐρώπην.

Τοιουτοτρόπως ἀνεπτύχθη νέα ἐπιστήμη, ἥτις ἔργον ἔχει τὴν ἔρευναν τῶν ζητημάτων, τὰ ὁποῖα ἀφοροῦν εἰς τὴν νεολαίαν ἀπὸ τῆς γεννήσεως μέχρι ἐνηλικιώσεως. Τὴν ἐπιστήμην ταύτην δικαίως ὁ W. Stern χαρακτηρίζει ὡς ἀπαίτησιν τοῦ πολιτισμοῦ [1].

Ἡ ἐπιστήμη πραγματεύεται περὶ πάντων τῶν ζητημάτων τῆς ἀγωγῆς τῶν νέων, εἶναι δὲ δυνατὸν νὰ κληθῇ « Παιδολογία » ἢ « Παιδογνωσία ». Ταύτης σπουδαιότατον μέρος εἶναι ἡ « ψυχολογία τοῦ ἀναπτυσσομένου ἀνθρώπου ἀπὸ τῆς γεννήσεως μέχρι τῆς ἐνηλικιώσεως ». Ἡ ψυχολογία αὕτη εἶναι ἡ εἰς μέγαν βαθμὸν ἐνδιαφέρουσα τὸν παιδαγωγὸν ἐπιστήμη [2]. Ἡ περίοδος αὕτη τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου εἶναι δυνατὸν νὰ ὀνομασθῇ γενικῶς « νεανικὴ ἡλικία » ἢ « νεότης », ὑποδιαιρεῖται δὲ εἰς πολλὰς ἐπὶ μέρους περιόδους [3].

Ἀλλ' εἰς τὴν ἀγωγὴν τῶν νέων, ὡς εἰκός, μεγίστη εἶναι ἡ σημασία ἐνηλίκων, γονέων, διδασκάλων καὶ ἄλλων. Ὀρθὴ δὲ εἶναι ἡ γνώμη, ὅτι καὶ αἱ ἄρισται τῶν μεθόδων ἀποβαίνουν μάταιαι, ἐὰν οἱ ἐνήλικοι, οἵτινες εἶναι κεκλημένοι νὰ ἐφαρμόζουν αὐτάς, δηλαδὴ οἱ γονεῖς πρὸ πάντων καὶ οἱ διδάσκαλοι, δὲν ἔχουν οἱ ἴδιοι τύχει ὀρθῆς παιδείας. Ὁ θέλων νὰ παιδαγωγῇ ἄλλους ἀναγκαῖον εἶναι νὰ ἔχῃ παιδαγωγηθῇ ὀρθῶς ὁ ἴδιος καὶ νὰ ἐξακολουθῇ νὰ αὐτοπαιδαγωγῆται.

Σοφὴ κινεζικὴ ῥῆσις λέγει τὰ ἀκόλουθα: « Ἂν σωστὸς ἀνὴρ (λευκὸς μάγος) κάμνῃ χρῆσιν ἐσφαλμένων μεθόδων, αἱ ἐσφαλμέναι αὗται μέθοδοι ἐπενεργοῦν ὀρθῶς. Ἀλλ' ἐὰν διεστραμμένος τις ἀνὴρ κάμνῃ χρῆσιν τῶν ὀρθῶν μεθόδων, διεστραμμένον εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς χρήσεως ταύτης τῶν ὀρθῶν μεθόδων ».

Τὸ ζήτημα τῆς ὀρθῆς ἀγωγῆς τῆς νεολαίας θὰ παραμένῃ ἄλυτον, ἐν ὅσῳ μόνη ἀφετηρία τῆς λύσεως αὐτοῦ τίθεται μονομερῶς ὁ παιδαγωγούμενος καὶ οὐχὶ ἐν ἴσῃ μοίρᾳ καὶ ὁ παιδαγωγῶν. Διότι κύριος παράγων τῆς διαπαιδα-

---

1. William Stern, « Jugendkunde als Kulturforderung », Leipzig 1916.

2. « Διάγραμμα τῆς ψυχολογίας τοῦ ἀναπυσσομένου ἀνθρώπου » παρεθέσαμεν εἰς τὴν δευτέραν ἔκδοσιν (1956) τοῦ βιβλίου ἡμῶν « Τὰ πρῶτα πέντε παιδικὰ ἔτη ».

3. Περὶ τῶν ἐπὶ μέρους περιόδων τούτων πραγματευόμεθα ἐν τῷ ἀνωτέρω μνημονευομένῳ βιβλίῳ ἡμῶν.

γωγήσεως τῶν νέων, δηλαδὴ τῆς ὑποβοηθήσεως τῆς ὀρθῆς ἀναπτύξεως τῶν ψυχοσωματικῶν καταβολῶν αὐτῶν, εὐνόητον εἶναι, ὅτι εἶναι ὁ παιδαγωγὸς κατὰ τὴν γενικωτέραν ἔννοιαν τῆς λέξεως, ἥτις περιλαμβάνει γονεῖς, διδασκάλους, ἄλλα πρόσωπα ζῶντα περὶ τὸν παιδαγωγούμενον. Ὀρθῶς δὲ παιδαγωγεῖ τις, πρῶτον μὲν ἂν ἡ ψυχικὴ αὐτοῦ σύστασις, αἱ διάφοροι τοῦ βίου περιστάσεις καὶ ἡ οἰκογενειακὴ καὶ σχολικὴ αὐτοῦ ἀγωγὴ ὑπῆρξαν εὐμενεῖς· δεύτερον δέ, ἐὰν αὐτὸς οὗτος ἀδιαλείπτως παιδαγωγῇ ἑαυτόν.

Ἀλλ' ἡ αὐτοαγωγὴ εἶναι ἔργον λίαν δυσχερές. Εἶναι δὲ δυνατὸν νὰ ἐπιτελῇ τοῦτο μᾶλλον ἢ ἧττον ἐπιτυχῶς ἐκεῖνος, ὅστις ἀσκεῖται εἰς τὴν αὐτοπαρατηρησίαν, ὅστις ἔχει τὴν ἱκανότητα νὰ στρέφῃ σύντονον τὴν προσοχὴν πρὸς τὰ ἔνδον, πρὸς τὰ βάθη τῆς ψυχῆς αὐτοῦ καὶ οὕτω νὰ ἀποκαλύπτῃ πράγματα, τὰ ὁποῖα, καίτοι ἐνεργά, ὅμως εἰς πλείστους τῶν ἀνθρώπων παραμένουν ἐντελῶς ἄγνωστα ἢ τοὐλάχιστον λίαν σκοτεινά. Τῆς αὐτοπαιδαγωγήσεως ὅρος κύριος εἶναι ἡ αὐτογνωσία.

Εὐνόητον εἶναι ἐκ τῶν λεχθέντων, ὅτι εἰς τὴν αὐτοαγωγὴν πολύτιμος βοηθὸς εἶναι ἡ γνῶσις τῆς ψυχολογίας ἐν γένει, δηλαδὴ οὐχὶ μόνον τῆς ψυχολογίας τῆς ἀπὸ γεννήσεως μέχρι ἐνηλικιώσεως, ἀλλὰ τῆς ἐρευνώσης τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ γεννήσεως μέχρι τοῦ ἐν τῇ γεροντικῇ ἡλικίᾳ θανάτου. Μόνον τοιαύτη ψυχολογία, ἥτις δηλαδὴ ἐξετάζει τὸν ἄνθρωπον ὡς ὅλον, οἷος τῷ ὄντι εἶναι οὗτος, ἐὰν συλλαμβάνεται πλήρης ἡ ζωὴ αὐτοῦ μέχρι τοῦ κατὰ τὸ γῆρας συμβαίνοντος θανάτου, εἶναι δυνατὸν νὰ διαφωτίζῃ ἐπαρκῶς περὶ τῶν μεγάλων ψυχολογικῶν καὶ παιδαγωγικῶν προβλημάτων πάσης ἡλικίας καὶ δὴ καὶ αὐτῆς τῆς παιδικῆς καὶ νεανικῆς.

Τοιαύτης ψυχολογίας συνοπτικὸν διάγραμμα προτιθέμεθα νὰ παράσχωμεν ἡμεῖς ἐνταῦθα.

Διὰ ταῦτα πρῶτον καθῆκον ἡμῶν νὰ καθορίσωμεν τὰς περιόδους τῆς ζωῆς, τὰς ἡλικίας, ὡς συνήθως λέγομεν, εἰς ἃς εἶναι δυνατὸν νὰ διαιρῆται ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου· ἔπειτα δὲ ὀφείλομεν νὰ χαρακτηρίσωμεν ἑκάστην τούτων, νὰ καταδείξωμεν τὴν ἀλληλεπίδρασιν αὐτῶν καὶ τελευταῖον νὰ εὕρωμεν τίνες εἶναι σήμερον, ὅτε ἡ ἀνθρωπότης διανύει μίαν τῶν κρισιμωτάτων ἱστορικῶν περιόδων αὐτῆς, αἱ κατ' ἐξοχὴν παράγουσαι τὴν κρίσιν ἡλικίαι.

Τοιουτοτρόπως νομίζομεν, ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ συνάγωνται πορίσματα παιδαγωγικὰ ἀσφαλέστερα ἐκείνων, τὰ ὁποῖα συνήθως συνάγονται ἐκ τῆς ψυχολογίας, ἥτις περιορίζεται εἰς τὴν παιδικὴν καὶ νεανικὴν ἡλικίαν.

Ἡ διάκρισις τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου εἰς περιόδους (ἡλικίας).

Ὑπάρχει εἰσέτι ἀρκετὰ διαδεδομένη ἀντίληψις, κατὰ τὴν ὁποίαν αἱ διαφοραί, καθ' ἃς διακρίνονται ἀπ' ἀλλήλων αἱ περίοδοι τῆς ζωῆς, αἱ ἡλικίαι δηλαδή, εἶναι κατ' οὐσίαν ποσοτικαί. Κατὰ τὴν ἀντίληψιν ταύτην ἡ ψυχὴ

τοῦ παιδὸς καὶ ἡ ψυχὴ τοῦ ἐφήβου ἔχουν τὴν αὐτὴν σύστασιν, ἣν καὶ ἡ ψυχὴ τοῦ ἐνηλίκου, ἀλλὰ πᾶσαι αἱ ἰδιότητες καὶ αἱ ἱκανότητες εἶναι ἀσαφέστεραι, ὀλιγώτερον ἀνεπτυγμέναι εἰς τὸ παιδί. Ἡ ἀντίληψις αὕτη εἶναι ἐσφαλμένη κατ' ἀναφορὰν ὄχι μόνον πρὸς τὴν ψυχικήν, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν σωματικὴν ἀνάπτυξιν. Οὕτω π.χ. ἡ κεφαλὴ τοῦ νηπίου εἶναι δυσαναλόγως μεγάλη ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν κεφαλὴν τοῦ ἐνηλίκου. Ἡ λειτουργία ὡρισμένων ὀργάνων εἶναι διάφορος. Πρὸ πάντων δὲ πολλοὶ ἀδένες λειτουργοῦν διαφόρως. Οἱ ἀδένες οὗτοι παράγουν οὐσίας, τὰς ὁποίας παρέχουν ἀμέσως εἰς τὸ αἷμα μὴ ἐπιτρέποντες τὴν ροὴν πρὸς τὰ ἔξω. Διὰ δὲ τοῦτο οὗτοι ὀνομάζονται ἐνδοκρινεῖς. Εἶναι ἄρα δυνατὸν νὰ εἴπῃ τις, ὅτι τὸ σῶμα τοῦ παιδὸς εἶναι μέχρι βαθμοῦ τινος οὐσιωδῶς διάφορον τοῦ σώματος τοῦ ἐνηλίκου. Τὸ αὐτὸ δὲ ἰσχύει καὶ περὶ τῆς ψυχῆς.

Αἱ ψυχικαὶ διαφοραὶ τοῦ παιδὸς ἀπὸ τὰς τοῦ ἐνηλίκου καὶ τοῦ γέροντος εἶναι μᾶλλον ποιοτικαὶ παρὰ ποσοτικαί. Ἤδη ὁ Göthe ἔχει διαγνώσει τὴν ἰδιορρυθμίαν τῶν ἐπὶ μέρους φάσεων τῆς ἀναπτύξεως. Οὕτω πρὸς τὸν Eckermann λέγει τὰ ἀκόλουθα : « Ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ διανύῃ διαφόρους βαθμίδας. Πᾶσα δὲ βαθμὶς φέρει μαζί της τὰς ἰδιαιτέρας αὐτῆς ἀρετὰς καὶ κακίας, αἱ ὁποῖαι κατὰ τὴν ἐποχήν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐμφανίζονται, πρέπει νὰ θεωροῦνται ὅλως φυσικαὶ καὶ τρόπον τινὰ ὀρθαί. Ἐπὶ τῆς ἑπομένης βαθμίδος ὁ ἄνθρωπος εἶναι πάλιν κάποιος ἄλλος, τῶν προηγουμένων δὲ ἀρετῶν καὶ κακιῶν δὲν ὑπάρχει κανὲν ἴχνος· ἀλλ' ἀντ' αὐτῶν ἐνεφανίσθησαν ἄλλοι τρόποι καὶ ἄλλαι ἀταξίαι καὶ οὕτω καθεξῆς ». Ὅθεν κάθε ἡλικία πρέπει νὰ κρίνεται κατὰ τὰ ἰδικά της κριτήρια.

Ἐκ τῶν νεωτέρων παιδαγωγικῶν πρῶτος ὁ Rousseau ρητῶς ἐδίδαξεν, ὅτι τὸ παιδὶ δὲν πρέπει νὰ θεωρῆται ὡς ἐνήλικος ἐν μικρογραφίᾳ, ἀλλ' ὅτι τοῦτο κατ' ἀρχὴν εἶναι κάτι τι διάφορον τοῦ ἐνηλίκου. Εἰς τὴν νέαν Heloise λέγει οὗτος : « Ἡ φύσις θέλει τὰ παιδιὰ νὰ εἶναι παιδιὰ πρὶν ἢ γίνουν ἐνήλικοι ». Ἀπὸ τοῦ Rousseau δὲ καὶ ἑξῆς ἀφωρμήθη ἐν τῇ παιδαγωγικῇ ἡ σκέψις περὶ ἐρεύνης τῆς ψυχικῆς καὶ σωματικῆς ἀναπτύξεως τοῦ παιδὸς καὶ τῆς διαιρέσεως εἰς περιόδους ἢ βαθμίδας.

Ἀλλ' ὅμως *παλαιοτάτη* εἶναι ἡ ἁδρομερὴς διαίρεσις τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου εἰς περιόδους, ἑκάστη τῶν ὁποίων περιλαμβάνει πλείονα ἔτη. Πρὶν ἢ δὲ εἴπωμεν περί τινων ἐκ τῶν διαιρέσεων τούτων, σκόπιμον κρίνομεν νὰ πραγματευθῶμεν *περὶ τοῦ κριτηρίου*, ἐκ τοῦ ὁποίου ὁρμᾶται πᾶσα διάκρισις εἰς περιόδους ἢ ἡλικίας[1].

Ἂν ἡ ψυχικὴ ἀνάπτυξις τοῦ ἀνθρώπου συνετελεῖτο ἐν συνεχείᾳ, ὡς ἐνομίζετο παλαιότερον, δὲν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ διακρίνωνται ἀπ' ἀλλήλων ἡλικίαι, αἱ ὁποῖαι θὰ εἶχον οὐσιώδεις διαφορὰς ἀπ' ἀλλήλων. Θὰ ἦτο μὲν

1. Τῶν λέξεων « περίοδος ζωῆς » καὶ « ἡλικία » κάμνομεν χρῆσιν ἀδιαφόρως.

βεβαίως δυνατὸν νὰ διακρίνῃ τις π.χ. τὸ παιδὶ ἀπὸ τὸν ἐνήλικον καὶ ἀπὸ τὸν γέροντα, ἀλλ' αἱ διαφοραὶ θὰ ἐφαίνοντο μᾶλλον ποσοτικαί. Τοιαῦταί τινες δηλαδή: ὁ ἀνὴρ θὰ ἐφαίνετο ψυχικῶς καὶ σωματικῶς μόνον ηὐξημένον παιδί. Ἀλλ' ἡ ἀνάπτυξις συντελεῖται τῷ ὄντι οὐχὶ ἐν ἀδιαλείπτῳ καὶ ἀνεπαισθήτῳ συνεχείᾳ. Διανύουσα δηλαδὴ αὕτη ἐπὶ χρόνον τινὰ μᾶλλον συνεχῆ ὁδόν, ἀκολουθοῦσα τρόπον τινὰ τὴν αὐτὴν τροχιάν, ἥτις βαθμηδὸν γίνεται βαθυτέρα καὶ εὐρυτέρα, ἐξαίφνης ἀνακόπτεται. Διαρκούσης περιόδου τινός, συναθροίζονται τρόπον τινὰ ποσά τινα ἐνεργείας. Ὅταν δὲ ἡ συσσώρευσις αὕτη ὑπερβῇ τὴν ὁρικὴν ἀξίαν, *ἐξαίφνης* ἀναφαίνεται νέον πεδίον βιωμάτων οὐσιωδῶς διάφορον, νέα περίοδος τῆς ζωῆς. Τὴν μέχρι τοῦδε ἤρεμον κίνησιν διαδέχεται σφοδρὰ αἰφνιδία ὥσις, ἥτις εἶναι πάντοτε ὀδυνηρά, ἐνίοτε δὲ καταστρεπτική. Μεταβατικαὶ φάσεις τῆς ἀναπτύξεως, καθ' ἃς ὁ ἄνθρωπος καταλαμβάνεται ἀπὸ ἀπελπισίαν καὶ ἀπογοήτευσιν, ὁδηγοῦν ἑκάστοτε εἰς νέαν περίοδον τῆς ζωῆς, εἰς βαθμίδας ἀνωτέρας. Οὕτως ὁ ἄνθρωπος μεταβάλλεται ποιοτικῶς. Ἡ μεταβολὴ δὲ αὕτη συντελεῖται πάντοτε ἐν εἴδει σφοδροτέρων ἢ ἀσθενεστέρων κρίσεων κατὰ τὴν ἰδιάζουσαν εἰς ἕκαστον σύστασιν.

Ἡ ἀρχὴ τῆς ἀσυνεχείας ἐν τῇ ψυχολογίᾳ εἶναι ἀνεγνωρισμένη ἀπό τινων δεκαετιῶν. Περὶ ταύτης ἔχει πραγματευθῇ π.χ. ὁ C. Stumph ἐν τῷ συγγράμματι « Philosophische Reden und Vorträge », Leipzig, 1910.

Κρίσεις τοιαύτας ἔχει ἐξακριβώσει εἰς τὸν βίον τοῦ Göthe ὁ διάσημος νευρίατρος καὶ ψυχολόγος Paul Möbius (1853-1907) ἀνὰ ἑπταετίαν. Ἡ σχετικὴ πραγματεία αὐτοῦ φέρει τὴν ἐπιγραφὴν « Ueber das Pathologische bei Göthe » (1898)· ἐνεποίησε δὲ αὕτη μεγίστην ἐντύπωσιν [1]. Ὁ δὲ Kretschmer ἀκολουθεῖ τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Möbius καὶ συμπληρώνει αὐτά [2].

Τῷ ὄντι τῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἀνθρώπου ὅρος ἐκ τῶν προτέρων ἀναγκαῖος εἶναι ἡ οὐχὶ εὐπρόσδεκτος, ὀδυνηρά, ταραχὴ καὶ κώλυσις τοῦ μέχρι τοῦδε τρόπου ζωῆς. Ἡ ἀνάπτυξις ἀπαιτεῖ συγχρόνως ἀσυνήθη, κοπιώδη πρακτικὴν ἐκδήλωσιν τοῦ νέου τρόπου ζωῆς, ὁ ὁποῖος ἔχει τὰς ρίζας αὐτοῦ ἐν τῇ φύσει αὐτῆς ταύτης τῆς ἀναπτύξεως. Συντελεῖται δηλονότι αὕτη ὡς ἀκολούθως: Ἐν τῷ ἀνθρώπῳ τίθενται ἔνδοθεν εἰς ἐνέργειαν φυσικαὶ καταβολαί, εἰς τὰς ὁποίας προσέρχονται ἐπιδράσεις ἔξωθεν· ἀμφότεραι δὲ κατ' ἀρχὰς μὲν ταράσσουν τὴν ἑκάστοτε βιοτικὴν κατάστασιν καὶ ἀναστέλλουν αὐτήν· ἀλλ' ἔπειτα αἴρεται μὲν ἡ ταραχὴ καὶ ἡ ἀναστολή, συγχρόνως δὲ αἱ ἔνδοθεν,

---

1. Τὴν αὐτὴν ἀντύπωσιν ἔχει γεννήσει καὶ τὸ βιβλίον τοῦ Möbius « Περὶ τῆς φυσιολογικῆς ὀλιγοφρενίας τῆς γυναικός », ὡς ὠνομάσθη τοῦτο ὑπὸ τοῦ μεταφράσαντος εἰς τὴν ἑλληνικὴν Ἀντωνακάκη. Γερμανιστὶ φέρει τὸ βιβλίον τοῦτο τὴν ἐπιγραφήν: « Ueber den Physiologischen Schwachsinn des Weibes ».

2. Ἴδε Schweizerische Zeitschrift für Psychologie, N. 1. Bd. IX, 1950 « Göthe und die Psychologie » von Albert Wellek, σελ. 15-16.

ἐκ τῶν καταβολῶν, παρορμήσεις καὶ αἱ ἔξωθεν ἐπιδράσεις παράγουν ἀντιδράσεις, αἵτινες, ἂν ὑπάρχῃ ἱκανότης πρὸς ἀνάπτυξιν, φέρουν κατὰ κανόνα βιώματα καὶ βιοτικὰς ἐκδηλώσεις, αἵτινες γίνονται σὺν τῷ χρόνῳ πλουσιώτεραι καὶ εὐρύτεραι, συνδέονται δὲ μετ' ἀλλήλων βαθύτερον καὶ ἀρτιώτερον. Τὸ παλαιόν, ἐξ οὗ ἀφορμᾶται ἡ περαιτέρω ἀνάπτυξις, συγχωνευόμενον παραμένει μὲν ἐν τῷ νέῳ ἐνεργόν, ἀλλ' ἡ ἐνέργεια αὐτοῦ δὲν εἶναι αἰσθητὴ πρὸ τῆς ἐν εἴδει ἐκρήξεως ἀναφαινομένης νέας μορφῆς ἐνεργείας, ἥτις, ὡς ἐλέχθη, εἶναι πλουσιωτέρα καὶ ἀρτιωτέρα.

Κατὰ ταῦτα ἡ ἀνάπτυξις τοῦ ἀνθρώπου σημαίνει ἐντὸς τῶν ὁρίων, τὰ ὁποῖα τίθενται ὑπὸ τῶν φυσικῶν καταβολῶν, ὅτι ὁ βίος γίνεται σὺν τῷ χρόνῳ πλουσιώτερος καὶ ἀρτιώτερος.

Ὡσαύτως ἐκ τῶν λεχθέντων συνάγεται, ὅτι ὁ βίος δὲν εἶναι ἤρεμος καὶ συνεχὴς ἄνοδος, ἀλλὰ μᾶλλον ἀναρρίχησις, δυσχερὴς ἐπὶ ἀνωμάλου ἐδάφους ἀνάβασις, κατὰ τὴν ὁποίαν τινὲς συντρίβονται.

Περὶ τῶν κρίσεων τούτων, αἱ ὁποῖαι προηγοῦνται πάσης μεταβάσεως ἀπό τινος ἡλικίας εἰς ἑτέραν, ὠφέλιμον εἶναι νὰ λαμβάνῃ γνῶσιν ὁ ἄνθρωπος. Ἀλλ' ἡ γνῶσις περὶ προσεχοῦς ἐλεύσεως κρισίμου τινὸς περιόδου δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ παρορμᾷ εἰς προσπαθείας νὰ ἀποφεύγῃ τις αὐτήν· διότι πᾶσα τοιαύτη προσπάθεια εἶναι δυνατὸν νὰ γεννᾷ σφοδροτέραν ταραχήν, πολλάκις δὲ καὶ βαρυτέρας σωματικὰς καὶ ψυχικὰς νόσους. Ἡ δὲ περὶ αὐτῶν γνῶσις εἶναι ὠφέλιμος, ἐπειδὴ δίδει θάρρος πρὸς καρτερικὴν ἀντεμετώπισιν αὐτῶν. Εἶναι πλάνη ἐπιβλαβὴς νὰ προσπαθῇ τις νὰ ἀποφύγῃ φυσικὴν παροδικὴν ταραχὴν διὰ ταξιδίων, διὰ διασκεδάσεων ὑπερμέτρων, δι' ὑπερβολικῆς ἐντάσεως τῶν δυνάμεων πρὸς ἐργασίαν, διὰ τῆς χρήσεως οἰνοπνεύματος, νικοτίνης, ναρκωτικῶν. Ἂν τις εἶναι ἐκ φυσικῶν καταβολῶν ἰσχυρός, περνᾷ μὲ καρτερίαν τὴν κρίσιν καὶ εἰσέρχεται εἰς νέαν ζωήν, ἀναγεννᾶται κατὰ τὴν κυρίαν σημασίαν τῆς λέξεως καὶ ἂν πρόκειται περὶ τῆς εἰσόδου εἰς τὴν τελευταίαν περίοδον τῆς ζωῆς, εἰς τὸ ἔσχατον γῆρας.

Αἱ κρίσεις, περὶ τῶν ὁποίων γίνεται λόγος ἐνταῦθα, ὁμοιάζουν μὲν μὲ τὰ φαινόμενα νευρώσεως, ἀλλὰ δὲν εἶναι νευρώσεις· διότι περὶ νευρώσεως ἐπιτρέπεται νὰ γίνεται λόγος μόνον, ἂν τὰ φαινόμενα τῆς ταραχῆς γίνουν μόνιμα. Τοῦτο δὲ εἶναι δυνατὸν νὰ συμβαίνῃ, ὁσάκις τις ἐμμένει εἰς τρόπους ζωῆς προηγουμένης ἡλικίας, ἐνῷ ἀνεφάνησαν ἤδη τὰ βιώματα καὶ οἱ τρόποι ζωῆς, οἵτινες προσιδιάζουν εἰς ἑτέραν, μεταγενεστέραν, ἡλικίαν. Οὗτοι δὲ ἀπωθούμενοι ἀτόπως εἰς τὸ ἀσυνείδητον δρῶσιν ἐκεῖθεν αὐτονόμως καὶ ἀπροσφόρως καὶ οὕτω διαταράττουν τὴν ζωήν. Ἐνταῦθα πρόκειται περὶ νευρώσεως, ἡ ἄρσις τῆς ὁποίας εἶναι ἐπιτευκτὴ διὰ τῆς ἐπαναφορᾶς τῆς ζωῆς εἰς τὸν κανονικὸν ροῦν αὐτῆς.

Καὶ τώρα εἶναι δυνατὸν νὰ ἐρωτήσῃ τις: Εἶναι δυνατὸν νὰ λαμβάνῃ τις γνῶσιν μετὰ κατανοήσεως βιωμάτων ἡλικίας μεταγενεστέρας ἐκείνης, τὴν

ὁποίαν νῦν διανύει; Ἡ ἀπόκρισις εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο εἶναι θετική. Πολλὰ δηλαδὴ πράγματα, τὰ ὁποῖα εἶναι τὰ κυρίως ζωντανὰ καὶ ἐν πλήρει δράσει κατά τινα ἡλικίαν, ὑπάρχουν ἐν σπέρματι, ὑποτυπωδῶς, κατὰ τὰς προηγουμένας. Καὶ τὸ μικρὸ παιδὶ διαισθάνεται εἰς βαθμὸν σημαντικὸν τὴν σημασίαν τῶν βιωμάτων τοῦ ἐνηλίκου καὶ τοῦ γέροντος. Οὗτοι δὲ διασώζουν ἴχνη τῆς κατὰ τὰς προηγηθείσας ἡλικίας ζωῆς καὶ ἀναμνήσεις πολλάκις ζωηροτάτας, ἐκ τῶν ὁποίων καὶ ἐνίσχυσιν τῶν δυνάμεων αὐτῶν εἶναι δυνατὸν νὰ λαμβάνουν. Τὰ πράγματα ἔχουν οὕτως, ὥστε εἶναι ἐξησφαλισμένη ἡ συνεννόησις μεταξὺ τῶν διαφόρων ἡλικιῶν. Ἐπ' αὐτῆς δὲ στηρίζεται ἡ κοινωνικὴ ἁρμονία.

Ἐν συνόψει λέγομεν, ὅτι κριτήριον τῆς διακρίσεως τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου εἰς ἐπὶ μέρους περιόδους, εἰς ἡλικίας, εἶναι αἱ ταραχαί, τὰς ὁποίας οὗτος ὑφίσταται κατὰ χρονικὰ διαστήματα, μετὰ τὰς ὁποίας ἐξαίφνης ἀναφαίνονται νέα βιώματα, νέοι τρόποι ζωῆς.

Τὸ φαινόμενον τῆς ἀσυνεχείας, δηλαδὴ τῆς μετά τινα κρίσιν αἰφνιδίας ἐμφανίσεως νέας περιόδου τῆς ζωῆς, ἀποδέχεται σήμερον ὄχι μόνον ἡ ψυχολογία, ἀλλὰ καὶ ἡ βιολογία. Εἶναι δὲ μάλιστα ὀρθὸν νὰ λεχθῇ, ὅτι κατὰ πρῶτον κατεδείχθη τοῦτο πρὸ πάντων ἐν τῇ βιολογίᾳ. Ἀντὶ δηλαδὴ τῆς παλαιοτέρας θεωρίας, ὅτι ἡ ἀνάπτυξις βαίνει καὶ ἐν τῇ φιλογονίᾳ καὶ ἐν τῇ ὀντογονίᾳ βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον κατ' ἀνεπαισθήτους, μικροτάτας, μεταβολάς, κατεδείχθη πειραματικῶς, ὅτι πᾶσα μεταβολὴ συντελεῖται ἐξαίφνης, καθ' ἅλματα, οὐδέποτε κατὰ συνεχῆ μικρὸν κατὰ μικρὸν αὔξησιν. Γένεσις ἐν τῇ βιολογίᾳ σημαίνει δημιουργίαν καθ' ἅλματα νέων ὀργάνων, νεοπλασίαν, ἥτις φέρει τὸ ἐπιστημονικὸν ὄνομα «ἐπιγένεσις»[1].

Ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ νεωτέρᾳ φυσικῇ κατὰ τὴν θεωρίαν περὶ ἐνεργείας τὰ φαινόμενα, ἅτινα παρατηροῦνται ἐν τῷ μικροκόσμῳ, συντελοῦνται ὡσαύτως οὐχὶ ἐν συνεχείᾳ, ἀλλ' ἀσυνεχῶς κατὰ διαδοχικὰ τινάγματα μικρῶν ποσῶν ἐνεργείας (Quantentheorie).

Ταῦτα περὶ τοῦ κριτηρίου, καθ' ὃ γίνεται ἡ διαίρεσις τῆς ζωῆς εἰς (περιόδους) ἡλικίας. Νῦν δὲ προβαίνομεν εἰς τὴν ἔκθεσιν τῶν διδασκαλιῶν περὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν περιόδων, εἰς τὰς ὁποίας εἶναι δυνατὸν νὰ διαιρεθῇ ἡ ζωή.

Διαίρεσις τῆς ζωῆς εἰς περιόδους.

Παλαιοτάτη εἶναι ἡ διαίρεσις εἰς παιδικήν, εἰς ἀνδρικὴν καὶ εἰς γεροντικὴν ἡλικίαν. Τοιαύτην ἠσπάζοντο οἱ παλαιοὶ Ἕλληνες, οἱ Αἰγύπτιοι καὶ

---

1. Περὶ τούτου πραγματευόμεθα εἰς τὸ βιβλίον ἡμῶν: «Ὑλισμὸς καὶ σύγχρονος βιολογία καὶ ψυχολογία», τὸ ὁποῖον ἐξεδόθη ὑπὸ τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἑλλάδος τὸ 1952.

ἄλλοι. Ἡ παναρχαία ἐρώτησις τῆς Σφιγγὸς εἰς τὴν διαίρεσιν ταύτην ἀνεφέρετο[1]. Θὰ ἦτο δὲ δυνατὸν σήμερον νὰ τεθῇ ἡ ἐρώτησις αὕτη ὡς ἀκολούθως: « Ποιός τις εἶσαι, ὦ ἄνθρωπε, εἰς ἑκάστην τῶν περιόδων τούτων τῆς ζωῆς; ».

Οἱ Ρωμαῖοι συμπληροῦντες τὴν τριμελῆ τῶν Ἑλλήνων διαίρεσιν παρέχουν τὴν ἀκόλουθον πενταμελῆ: Pueritia = παιδικὴ ἡλικία, Adolescentia = ὥριμος νεότης (17 - 25 ἔτος) Juventus = πρώτη ἀνδρικὴ ἡλικία (ὁ ἔχων περίπου τὴν ἡλικίαν τῶν 30 ἐτῶν μέχρι τῶν 40), Virilitas = ὥριμος ἀνδρικὴ ἡλικία (περὶ τὸ 45ον ἔτος), Senectus = Γῆρας.

Ὁμοφωνία σήμερον περὶ τῆς διαιρέσεως τῆς ζωῆς εἰς περιόδους κατ' ἀκριβῶς τεθημένα ὅρια δὲν ὑπάρχει.

Ὁ C. G. Jung ἔχων ὑπ' ὄψει, ὅτι ὁ πεπολιτισμένος ἄνθρωπος σήμερον ζῇ κατὰ τὸν μέσον ὅρον 70 ἔτη, διακρίνει τὸ πρῶτον ἥμισυ μέχρι περίπου τοῦ 35ου ἔτους ἀπὸ τὸ δεύτερον ἥμισυ, 35 - 70 ἔτος. Κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ κρατεῖ μᾶλλον ἐξωστρέφεια τῆς συνειδήσεως, ἡ συνείδησις δηλαδὴ στρέφεται μᾶλλον εἰς τὸν ἔξω κόσμον, περισσότερον εἰς ἐκείνους, οἵτινες φύσει ἔχουν ἐπικρατεστέραν τὴν ἐξωστρέφειαν, ὀλιγώτερον δὲ εἰς ἐκείνους, οἵτινες ἔχουν φύσει ἐπικρατεστέραν τὴν ἐνδοστρέφειαν. Κατὰ δὲ τὸ δεύτερον ἥμισυ κρατεῖ μᾶλλον ἐνδοστρέφεια τῆς συνειδήσεως, καθ' ὃν τρόπον κατὰ τὸ πρῶτον κρατεῖ μᾶλλον ἡ ἐξωστρέφεια[2].

Ὁ A. Maeder διαιρεῖ εἰς τέσσαρας περιόδους, ὧν ἑκάστη περιλαμβάνει 20 ἔτη.

Παλαιὰ διαίρεσις εἶναι ἡ ἀνὰ ἑπταετίαν, τὴν ὁποίαν, ὡς εἴδομεν, ἐβεβαίωσεν ἐπιστημονικῶς ὁ Παῦλος Μαίμπιος (P. Möbius). Ἀνὰ ἑπταετίαν παρατηρεῖται αἰφνιδία μεταβολή. Ἰδιαζόντως, ὡς λέγει ὁ Ernst Aeppli, ὀδυνηρότερα καὶ σφοδρότερα παρατηρεῖται ἡ περὶ τὸ 28ον, ἡ περὶ τὸ 34ον - 35ον καὶ ἡ περὶ τὸ 42ον ἔτος κρίσις.

Ἂν τις ἤθελε νὰ χαρακτηρίσῃ *ἀδρομερέστερον* περιόδους τῆς ζωῆς ἀπὸ γεννήσεως μέχρι θανάτου, νομίζομεν, ὅτι θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ πράξῃ τοῦτο μὲ ἀρκετὴν ἀκρίβειαν, ἂν ἤθελεν ἀποδεχθῇ τὴν κατὰ τοὺς Ρωμαίους διαίρεσιν

---

1. Ὡς εἶναι γνωστὸν ἡ Σφίγξ ἠρώτα τοὺς διαβαίνοντας πρὸ αὐτῆς: « Ποῖον εἶναι τὸ ὂν ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον τὴν μὲν πρωΐαν βαδίζει ἐπὶ τεσσάρων, τὴν δὲ μεσημβρίαν ἐπὶ δύο καὶ τὴν ἑσπέραν ἐπὶ τριῶν; ». Ὁ μὴ ὀρθῶς ἀποκρινόμενος κατεσπαράσσετο ὑπ' αὐτῆς. Ὁ Οἰδίπους ἀπεκρίθη ὀρθῶς, ὅτι τό, περὶ οὗ ὁ λόγος, ὂν εἶναι ὁ ἄνθρωπος.

2. Περὶ τῶν ψυχολογικῶν ὅρων « ἐνδοστρέφεια » καὶ « ἐξωστρέφεια » πραγματευόμεθα εἰς τὰ βιβλία ἡμῶν: 1) Χαρακτῆρες ἢ ψυχολογικοὶ τύποι, 2) Ψυχολογία τοῦ βάθους, 3) Εἰς τὴν πραγματείαν « Ἡ νεωτέρα ψυχολογικὴ τυπολογία », ἥτις ἐδημοσιεύθη εἰς τὸ περιοδικὸν « Ἑλληνοχριστιανικὴ ἀγωγὴ » κατὰ Νοέμβριον καὶ Δεκέμβριον 1962 καὶ Ἰανουάριον 1963.

τροποποιουμένην ὑπὸ τοῦ H. Künkel. Οὗτος διακρίνει πέντε περιόδους, ὧν ἑκάστη περιλαμβάνει 14 ἔτη. Μετὰ δὲ τὸ 70ὸν ἔτος εἶναι δυνατὸν νὰ προστεθῇ τὸ βαθὺ γῆρας, ὡς ἕκτη περίοδος.

Διαιρέσεις πολλαὶ τοῦ τμήματος τῆς ζωῆς ἀπὸ τῆς γεννήσεως μέχρι τῆς ἐνηλικιώσεως ἐγένοντο κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίας ὑπὸ ἐπιφανῶν ψυχολόγων. Περὶ τούτων γίνεται λόγος ἐν τῷ *Παραρτήματι*, τὸ ὁποῖον προσέθεσα εἰς τὴν δευτέραν ἔκδοσιν (1956) τοῦ βιβλίου μου « Τὰ πρῶτα πέντε παιδικὰ ἔτη ». Ἐκ τῆς μελέτης τῶν διαιρέσεων τούτων συνάγεται, ὅτι ἀκριβῆ χρονικὰ ὅρια ἑκάστης περιόδου δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ τίθενται· διότι ὁ ρυθμὸς τῆς ἀναπτύξεως δὲν εἶναι ὁ αὐτὸς εἰς πάντα τὰ πρόσωπα. Περίοδος π.χ., ἥτις εἰς τοῦτο τὸ πρόσωπον ἔχει λήξει περὶ τὸ 5ον ἢ περὶ τὸ 6ον ἔτος, εἰς ἄλλο λήγει περὶ τὸ 7ον. Διὰ τοῦτο σκόπιμον εἶναι νὰ μὴ ἐμμένωμεν εἰς τὴν προσπάθειαν πρὸς καθορισμὸν ἀκριβῶν χρονικῶν ὁρίων, ἀλλὰ νὰ καθορίζωμεν τὰ οὐσιώδη, χαρακτηριστικά, γνωρίσματα ἑκάστης περιόδου, ἔχοντες ἅμα ὑπ' ὄψει, ὅτι εἶναι σχετικῶς ἀδιάφορον, ἂν περίοδός τις ἀρχίζῃ ἢ λήγῃ κάπως ἐνωρίτερα ἢ ἀργότερα. Τὰ οὕτω τιθέμενα χρονικὰ ὅρια εἶναι χρήσιμα μόνον ὡς ἀφετηρία πρὸς χαρακτηρισμόν.

Προβαίνομεν νῦν εἰς τὸν χαρακτηρισμὸν ἑκάστης περιόδου τῆς ζωῆς, ἔχοντες κύρια βοηθήματα τὰ ἀκόλουθα συγγράμματα τοῦ Hans Künkel:

1) Schicksal und Willansfreiheit, 1924.

2) Der furchtlose Mensch, 1938.

3) Das Gasetz deines Lebens, 1938.

4) Die Lebensalter, 1939.

Καὶ τὰ τέσσαρα ταῦτα συγγράμματα παρὰ Eugen Diederichs Verlag, Jena.

Πρὸς τούτοις εἴχομεν ὑπ' ὄψει τὸ βιβλίον τοῦ Romano Guardini « Die Lebensalter ihre ethische und paedagogische ». Bedeutung, 1959. Werkbund - Verlag, Würzburg καὶ τὴν Ψυχολογίαν τοῦ βάθους, πρὸ πάντων τὴν κατὰ C. G. Jung.

Ἡ πρώτη περίοδος τῆς ζωῆς.

Ἡ πρώτη περίοδος τῆς ζωῆς περιλαμβάνει τὰ δέκα τέσσαρα πρῶτα ἔτη. Ἡ ἀκμὴ αὐτῆς συμπίπτει μὲ τὸ δωδέκατον περίπου ἔτος, καθ' ὃ συμπληροῦται ἡ ἀνάπτυξις τῆς νοημοσύνης, λαμβανομένης καθ' ἑαυτήν[1]. Ἀπὸ τοῦ δωδεκάτου περίπου ἔτους μέχρι τοῦ 14ου καὶ πέραν αὐτοῦ προπαρασκευάζεται ἡ μετάβασις εἰς τὴν δευτέραν περίοδον. Κατὰ τὸ μεταβατικὸν τοῦτο διά-

1. Ἴδε Φ. Δ. Ψαλίδα, « Ἡ πνευματικὴ ἐξέλιξις τῶν παίδων κατὰ τὰ ἔτη τῆς φοιτήσεως αὐτῶν εἰς τὸ σχολεῖον ». Διδακτορικὴ διατριβή. Ἀθῆναι 1952.

στημα παρατηρεῖται διαταραχή, κρίσις, τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν[1]. Συνήθη φαινόμενα τῆς μεταβατικῆς ταύτης περιόδου εἶναι τὰ ἀκόλουθα: Τραχύτης τρόπων συμπεριφορᾶς, θρασύτης, σφοδρὰ περιέργεια πρὸ πάντων περὶ τὰ ἀφορῶντα εἰς τὴν γενετήσιον ὁρμήν, ροπὴ πρὸς ἀπομόνωσιν, διάστασις πρὸς ἑαυτόν, τάσις πρὸς εὕρεσιν φίλων, διαταραχὴ τῶν σχέσεων πρὸς τοὺς γονεῖς, πολλάκις σκέψεις περὶ αὐτοκτονίας, ἀμφιταλάντευσις μεταξὺ ἀντιθέσεων, φιλοδοξία, πεῖσμα κλπ.

Κατὰ τὴν πρώτην ταύτην περίοδον τῆς ζωῆς, ἀπὸ γεννήσεως μέχρι τοῦ 14ου ἔτους, ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἐστραμμένην τὴν προσοχὴν πρὸς τὸν ἔξω κόσμον, αὐτὸν κυρίως παρατηρεῖ. Τοιουτοτρόπως διαπλάσσονται αἱ λειτουργίαι τοῦ παρατηρεῖν, αἱ ἁπλαῖ ἐπὶ μέρους λειτουργίαι, ἐξ ὧν συντίθεται ἡ νοημοσύνη, δηλαδὴ σύντονος καὶ διαρκὴς προσοχή, ἱκανότης εἰς πολυειδεῖς συνδέσεις καὶ πρωτοτύπους συνειρμούς, ἱκανότης εἰς τὴν μέτρησιν καὶ κατάταξιν διαφόρων ἀντικειμένων. Τὰ παιδιὰ τῆς ἡλικίας ταύτης συνδέονται ἀναμεταξύ των, καθόσον εἶναι δυνατὸν νὰ συμπαίζουν ἄνευ βαθυτέρας ἐσωτερικῆς συμπαθείας καὶ φιλίας. Φιλίαι ταχέως διαλύονται.

Χαρακτηριστικὸν ὡσαύτως γνώρισμα τῆς ἡλικίας ταύτης εἶναι ἡ εὐχαρίστησις, μὲ τὴν ὁποίαν τὰ παιδιὰ ἀκροῶνται μύθους. Παιδιὰ δέ, τὰ ὁποῖα δὲν ἔλαβον πεῖραν παραμυθιῶν καὶ μύθων, δυσκόλως κατὰ τὸν μετέπειτα βίον ἀφοσιώνονται μὲ ὅλην τὴν ψυχήν των εἰς τὴν ἐπιστήμην. Θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ ἀναπτυχθῇ ἡ νεωτέρα ἐπιστήμη εἰς οἵαν ἀνεπτύχθη ἀκμήν, ἂν μὴ προηγεῖτο ἡ μυθολογικὴ ἐποχὴ καὶ ἡ κατὰ τὸν Μεσαίωνα συμβολικὴ ἀντίληψις τοῦ κόσμου. Τὰ παιδιὰ ἔχουν φύσει τὴν ἱκανότητα νὰ παίζουν παιγνίδια τῆς ἰδικῆς των ἐπινοίας, νὰ δημιουργοῦν μορφάς, σκηνὰς τῆς ζωῆς, ἑορτὰς κλ. Ἀντὶ δὲ τούτου σήμερον βλέπομεν πανταχοῦ παιγνίδια, τὰ ὁποῖα ἐπινοοῦν ἐνήλικοι. Ἐὰν δὲ κάποτε εὐτυχῶς δημιουργῆται κάτι τι τῷ ὄντι παιδικόν, ἐὰν π.χ. διδάσκαλοι ἢ καὶ ἄλλοι ἐνήλικοι ἤθελον ἴδει γνήσια παιδικὰ ἰχνογραφήματα μεγάλης σχετικῶς σημασίας, τότε γίνονται θεωρίαι περὶ αὐτῶν, ὀργανοῦνται ἐκθέσεις καὶ δίδονται βραβεῖα· τοιουτοτρόπως νοθεύεται ἡ παιδικότης, διαστρέφεται ἡ ἀνάπτυξις, τὰ πάντα διαφθείρονται ἐν αὐτῇ.

Εἶναι διὰ τοῦτο μέγα σφάλμα νὰ παρακάμπτεται ὡρισμένη φάσις τῆς ὅλης ζωῆς χάριν μεταγενεστέρας, νὰ θυσιάζεται ὁ παιδικὸς τρόπος ἀντιλήψεως τῶν πραγμάτων χάριν τοῦ τρόπου, καθ' ὃν ἀντιλαμβάνονται αὐτὰ οἱ ἐνήλικοι. Οὗτοι, δηλαδὴ οἱ ἐνήλικοι, οὐδέποτε θὰ ἤθελον ἀναπτυχθῇ ὁμαλῶς καὶ πλήρως ὡς ἐνήλικοι, ἂν μὴ ἔχῃ προηγηθῇ πλήρης ἡ παιδικὴ πεῖρα τῆς ζωῆς κατὰ τὴν σχετικὴν ἡλικίαν.

Τῆς ἡλικίας ταύτης καταφανῆ ἴχνη διασώζουν ἐκ τῶν ἐνηλίκων ἐκεῖνοι,

---

1. Ἴδε τὸ παράρτημα, ὅπερ προσετέθη εἰς τὴν δευτέραν ἔκδοσιν (1956) τοῦ βιβλίου μου « Τὰ πρῶτα πέντε παιδικὰ ἔτη ».

οἵτινες ἀσχολοῦνται μὲ τὴν συλλογὴν γραμματοσήμων, ὅπλων κλπ., οἱ μὲ ἐνθουσιασμὸν ἀσχολούμενοι μὲ τὴν λύσιν αἰνιγμάτων, σταυρολέξων, οἱ κατεχόμενοι ἀπὸ σχολαστικόν, ὑπερβολικόν, φιλολογικὸν διαφέρον πρὸς λέξεις καὶ γράμματα, τὸ ὁποῖον ἐμφανίζεται μὲ τὴν ἀξίωσιν σπουδαίας ἐρεύνης, οἱ καταδαπανῶντες τὸν χρόνον εἰς σχολαστικὰς ἀσχολίας τῶν γραφείων, οἱ *ὑπερβολικῶς* ἀσχολούμενοι μὲ ἀσήμαντα πειράματα κ.τ.τ.

Ἡ δευτέρα περίοδος τῆς ζωῆς.

Αὕτη ἀρχομένη ἀπὸ τοῦ 14ου ἔτους περίπου λήγει περὶ τὸ 28ον. Ἡ περὶ τὸ ἔτος τοῦτο κρίσις εἶναι ἐν συγκρίσει πρὸς προγενεστέρας ὀλιγώτερον γνωστή· εἶναι δὲ αὕτη κυρίως κρίσις ψυχική, συναισθηματική, οὐχὶ τόσον σωματική. Κατ' αὐτήν, περὶ τὸ 24ον - 25ον, τελειοῦται ἡ ἀνάπτυξις τοῦ νευρικοῦ συστήματος. Κατ' αὐτὴν προχωρεῖ ἡ ψυχικὴ ὡρίμασις, χωρὶς νὰ ἔχῃ πολλάκις τελειωθῇ.

Ἡ περίοδος αὕτη εἶναι κυρίως συναισθηματική. Ἀλλ' ὅμως συνεχίζεται ἡ ἀνάπυξις καὶ τῆς διανοίας κατ' αὐτήν. Κατ' αὐτὴν ἡ διάνοια σαφῶς στρέφεται μᾶλλον πρὸς τὸ ἀφῃρημένον, ζητεῖ νὰ συλλαμβάνῃ τὸ οὐσιῶδες καὶ νὰ μορφώνῃ ἰδικήν της, προσωπικήν, ἀντίληψιν περὶ τοῦ κόσμου καὶ περὶ τῆς ζωῆς. Πλεῖστοι ἐπανέρχονται μετὰ προηγηθείσας σφοδρὰς ἀμφιβολίας εἰς τὰς θρησκευτικὰς ἰδέας, ἀλλ' ὑπὸ μορφὴν διάφορον τῆς κατὰ τὴν πρώτην περίοδον τῆς ζωῆς. Διότι ἤδη ἔχουν ὑποβάλει αὐτὰς εἰς αὐστηρὸν ἔλεγχον· οἱ λοιποὶ προσφεύγουν εἰς ἄλλας θρησκευτικὰς παραστάσεις εἴτε θετικὰς εἴτε ἀρνητικάς. Καὶ ἡ ὁριστικὴ δὲ τοῦ ἐπαγγέλματος ἐκλογὴ συμπίπτει συνήθως (οὐχὶ πάντοτε) μὲ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς περιόδου ταύτης.

Ὡς εἴπομεν ἀνωτέρω, κατὰ τὴν περίοδον ταύτην προέχει τὸ συναίσθημα. Συνήθως ὀνομάζεται αὕτη τὸ «ἔαρ» τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Περὶ τὸ τέρμα αὐτῆς σφοδρὰ ἀναφαίνεται ἡ ἀνάγκη πρὸς δημιουργίαν οἰκογενείας.

Κατ' αὐτὴν ἀναφαίνονται συναισθήματα καλολογικά, συναισθήματα ἀγάπης κατὰ τὴν γενικὴν σημασίαν τῆς λέξεως, ἥτις περιλαμβάνει ὄχι μόνον τὰ ἐρωτικά, ἀλλ' ἐν γένει τὰ συναισθήματα φιλίας. Συνάπτονται κατ' αὐτὴν σύλλογοι φιλικοί, ἐπειδὴ τοὺς νέους ἑνώνει ὁ αὐτὸς τρόπος, ὁ συναισθηματικὸς δηλαδή, βιώσεως. Οἱ σύλλογοι οὗτοι εἶναι εὐδιάλυτοι, ἂν μάλιστα ἐπεμβαίνουν εἰς τὰ κατ' αὐτοὺς γονεῖς, διδάσκαλοι, οἵτινες ἀψυχολογήτως θέλουν νὰ ἐπιβάλλουν τρόπον ὀργανώσεως πρόσφορον πρὸς τὴν ἰδικήν των ἡλικίαν, ὅλως δὲ ἀπρόσφορον πρὸς τὴν ἡλικίαν τῶν νέων.

Ἡ ψυχικὴ διάθεσις τῆς ἡλικίας ταύτης εἶναι λίαν μεταβλητή. Κατ' αὐτὴν ὁ νέος κλυδωνίζεται πολλάκις μεταξὺ εὐτυχίας καὶ δυστυχίας, μεταξὺ ἀπογοητεύσεως καὶ ἐνθουσιασμοῦ. Ἡ φωνὴ εἶναι εὐκίνητος, μαλακή, μελωδική. Ἡ ἔκφρασις τοῦ προσώπου ὀνειροπόλος, ἐστερημένη πολλῆς ἐνεργητι-

κότητος, μαλακή, ἡ στάσις τοῦ σώματος χαρίεσσα. Τὸ βῆμα κλονούμενον, ἀδέσποτον. Εἶναι ἡ ἡλικία, εἰς τὴν ὁποίαν ἰδίᾳ κατὰ τὰ πρῶτα αὐτῆς ἔτη ἰδιάζει κατ' ἐξοχὴν ὁ χορός, ἡ μουσικὴ καὶ τὸ ᾆσμα, καὶ τὸ εὔθυμον καὶ τὸ μελαγχολικόν. Μουσικὸν ὄργανον ἁρμόζον εἰς τὴν ἡλικίαν ταύτην εἶναι τὸ βιολὶ καὶ ὁ αὐλός. Ἡ ἀγγλικὴ γλῶσσα, ἡ ὁποία διακρίνεται διὰ τὸν πλοῦτον τῶν εἰκόνων, ὁμιλεῖ, προκειμένου λόγου περὶ νεανίδων, περὶ *sweet seventeen*, δηλαδὴ περὶ γλυκῶν δεκαεπτά. Παλαιὸν δὲ γαλλικὸν δίστιχον λέγει :

Dansez à quinze ans
plus tard il n'est plus temps !

Δηλαδὴ χορεύετε εἰς τὰ δεκαπέντε ἔτη, ἀργότερα δὲν εἶναι πλέον καιρός.

Ἐνῷ κατὰ τὴν πρώτην ἡλικίαν τὴν ὕλην τῶν βιωμάτων παράγει κυρίως ἡ στοιχειώδης διάνοια, κατὰ τὴν δευτέραν, ὡς εἴπομεν, προέχει τὸ συναίσθημα.

Ὁ ἄνθρωπος ἐκλαμβανόμενος ὡς ὅλότης περιλαμβάνουσα πάσας τὰς περιόδους τῆς ζωῆς δὲν γίνεται κατὰ τὴν δευτέραν περίοδον ἀπολύτως ὥριμος. Διὰ τοῦτο, μάλιστα δὲ κατὰ τὰ πρῶτα αὐτῆς ἔτη, ἔχει ἀνάγκην τῆς βοηθείας τοῦ παιδαγωγοῦ, τῶν γονέων, τῶν διδασκάλων. Ὁ δὲ παιδαγωγὸς ὀφείλει τώρα νὰ γίνεται σὺν τῷ χρόνῳ, οἰκειότερος, ἀγαθὸς *σύμβουλος*. Αἱ προσταγαὶ αὐτοῦ οὐδεμίαν ἀσκοῦν ἐπιρροήν, ἂν μάλιστα αὗται δίδονται, καθ' ὃν τρόπον δίδονται εἰς τὴν προηγουμένην ἡλικίαν. Ἀντὶ προσταγῶν ὀρθότερον εἶναι νὰ δίδωνται καταλλήλως συμβουλαὶ καὶ παραινέσεις, τὰς ὁποίας, πολλάκις αὐθορμήτως ζητοῦν οἱ ἄγοντες τὴν περίοδον ταύτην τῆς ζωῆς ἀπὸ παιδαγωγοὺς ἀξίους τῆς ἀποστολῆς αὐτῶν καὶ ἑπομένως ἐμπνέοντας ἐμπιστοσύνην.

Λίαν σημαντικὸν πρόβλημα τῆς ἡλικίας ταύτης καὶ χρῆζον συνετῆς καθοδηγήσεως ὑπὸ τῶν παιδαγωγούντων προσώπων εἶναι τὸ ἐρωτικόν [1]. Περὶ δὲ τὸ τέρμα αὐτῆς σφοδρὰ ἐμφανίζεται, ὡς εἴπομεν ἀνωτέρω, ἡ ἀνάγκη πρὸς ἵδρυσιν οἰκογενείας.

Ἄξιον δὲ μνείας εἶναι, ὅτι ὄχι μόνον νεώτεροι ἐρευνηταὶ κρίνουν τὸ τέρμα τῆς ἡλικίας ταύτης τὸ καταλληλότερον πρὸς ἵδρυσιν οἰκογενείας, ἀλλὰ καὶ παλαιότεροι ὁρμώμενοι ἐξ ἐμπειρικῶν παρατηρήσεων. Οὕτω π.χ. ὁ Ἡσίοδος εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ « Ἔργα καὶ Ἡμέραι », στ. 695 συνιστᾷ πρὸς σύναψιν γάμου διὰ μὲν τοὺς ἄνδρας τὸ 30ὸν ἔτος ἢ ὀλίγα ἔτη βραδύτερον, διὰ δὲ τὰς γυναῖκας τὸ 25ον.

« Ὡραῖος δὲ γυναῖκα τεὸν ποτὶ οἶκον ἄγεσθαι μήτε τριηκόντων ἐτέων μάλα πολλ' ἀπολείπων μητ' ἐπιθεὶς μάλα πολλά· γάμος δέ τοι ὥριος οὗτος· ἡ δὲ γυνὴ τετορ' ἡβώοι [2] πέμπτῳ δὲ γαμοῖτο κ.τ.λ. ».

---

1. Περὶ τούτου πραγματευόμεθα εἰς τὸ βιβλίον ἡμῶν « Τὸ παιδαγωγικὸν πρόβλημα τῆς γενετησίου ὁρμῆς ».

2. τέτορ ἡβώοι = κατὰ τέσσαρα ἔτη ὑπερβᾶσα τὴν ἐφηβικὴν ἡλικίαν.

Ἀμφότεραι αἱ περίοδοι τῆς ζωῆς, περὶ τῶν ὁποίων ἐπραγματεύθημεν, συγκρινόμεναι πρὸς τὴν ἐπακολουθοῦσαν τρίτην, φαίνονται ὑστεροῦσαι αὐτῆς εἰς λόγον κοινωνικῆς σημασίας.

Ἡ τρίτη περίοδος τῆς ζωῆς.

Ἡ τρίτη περίοδος τῆς ζωῆς εἶναι δυνατὸν νὰ κληθῇ περίοδος τῆς βουλήσεως ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν δευτέραν, ἥτις εἶναι δυνατὸν νὰ καλῆται συναισθηματική, καὶ πρὸς τὴν πρώτην, ἥτις εἶναι μᾶλλον νοητική.

Περιλαμβάνει αὕτη τὸ χρονικὸν διάστημα ἀπὸ τοῦ 28ου μέχρι τοῦ 42ου ἔτους περίπου. Καὶ διὰ τοὺς ἄνδρας καὶ διὰ τὰς γυναῖκας εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρῆται αὕτη ὡς ἡ κυρίως ὥριμος ἡλικία.

Ἡ περίοδος αὕτη τῆς ζωῆς ἀσκεῖ μεγίστην ἐπίδρασιν καὶ ἐπὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ καὶ ἐπὶ τοῦ δημοσίου βίου. Κατ' αὐτὴν κυρίως δημιουργοῦνται αἱ μεγάλαι βιομηχανικαί, ἐμπορικαί, ἐπιστημονικαὶ κλπ. ὀργανώσεις.

Κατ' αὐτὴν ἐκδηλώνεται ἡ βούλησις νὰ διαπλάσῃ τις τὸν ἔξω κόσμον συμφώνως πρὸς τὴν ἐπιθυμίαν του. Περιφρονοῦνται οἱ μέχρι τοῦδε παιδικοὶ καὶ νεανικοὶ σύλλογοι.

Κατ' αὐτὴν ἀναπτύσσεται ὁ καλούμενος χαρακτήρ, δηλαδὴ ἡ ἐσωτερικὴ εὐστάθεια τοῦ προσώπου. Σημαίνει δὲ αὕτη οὐχὶ ἀκαμψίαν, οὐχὶ ἄλογον ἐμμονὴν εἰς γνώμας καὶ τρόπους συμπεριφορᾶς· ἀλλὰ μᾶλλον ἕνωσιν ζωντανῆς διανοίας, συναισθήματος καὶ βουλήσεως μὲ τὸν βαθύτερον κείμενον προσωπικὸν πνευματικὸν πυρῆνα. Ἰδιαιτέραν δὲ σημασίαν ἀποκτοῦν κατὰ τὴν ἡλικίαν ταύτην, ἀξιοπιστία ἐν παντί, ὅπερ ἔχει ἀναλάβει τις, τήρησις δοθέντος λόγου, συναίσθημα τιμῆς περὶ τοῦ ὀρθοῦ καὶ περὶ τοῦ μὴ ὀρθοῦ, περὶ τοῦ εὐγενοῦς καὶ περὶ τοῦ χυδαίου, ἱκανότης τοῦ διακρίνειν εἰς τὸν λόγον, εἰς τὴν διαγωγήν, εἰς τὴν πρᾶξιν, τὸ γνήσιον ἀπὸ τοῦ νόθου.

Ἡ τρίτη ἡλικία ἀπαιτεῖ πειθαρχίαν εἰς τοὺς νόμους· ἐπιβάλλει δὲ αὐτὴν μὲ αὐστηρότητα.

Ἀντὶ τοῦ τραγουδιοῦ ἀναφαίνεται κατὰ τὴν ἡλικίαν ταύτην ἡ προσταγή. Ἀντὶ τοῦ «φίλου» ὁ «συνάδελφος», ὁ δυνάμενος δηλαδὴ νὰ συνεισφέρῃ ὑπὲρ τῆς ἐπιτυχίας τῆς ὀργανώσεως.

Ἡ σάλπιγξ εἶναι τὸ μουσικὸν ὄργανον, τὸ ὁποῖον προσαρμόζεται εὐχερῶς εἰς τὴν ψυχικὴν διάθεσιν τῆς περιόδου ταύτης. Στρατιωτικὴ προσταγὴ καὶ ὑποταγὴ εἶναι χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα αὐτῆς. Ἀντὶ τοῦ χοροῦ ἀναφαίνεται τὸ σταθερὸν στρατιωτικὸν βῆμα.

Διὰ ταῦτα ἡ μεγίστη, ἡ εὐρυτάτη κοινότης, ἐκ τῆς ὁποίας πηγάζουν τὰ βιώματα τῆς τρίτης περιόδου τῆς ζωῆς, εἶναι ἡ πολιτεία, τὴν ὁποίαν ὁ ἄνθρωπος, ὅστις ἀνήκει εἰς αὐτήν, συναισθάνεται ὡς ἐσωτερικὴν ἀνάγκην.

Ἐντεῦθεν συνάγεται, ὅτι εἶναι μέγα παιδαγωγικὸν σφάλμα, ὅτι πολλά-

κις ἐν τῇ παιδαγωγικῇ ἀκούονται φωναὶ ὑπὲρ τῆς χαλαρώσεως τῆς πειθαρχίας, τῆς ὑπακοῆς εἰς τὰς προσταγὰς τοῦ καθήκοντος. Διὰ τῆς χαλαρώσεως ταύτης ἀφαιρεῖται ἀπὸ τὰς ψυχὰς τῶν παιδιῶν καὶ τῶν νέων σπουδαῖον συστατικὸν τοῦ πνεύματος στοιχεῖον, τὸ στοιχεῖον, τὸ ὁποῖον διακρίνει κυρίως τὴν πολύτιμον τρίτην περίοδον τῆς ζωῆς.

Ὁ μέλλων κατὰ τὴν περίοδον ταύτην νὰ διατάσσῃ ἀναγκαῖον εἶναι νὰ ἔχῃ προπαρασκευασθῇ εἰς τοῦτο ἐθιζόμενος κατὰ τὴν πρώτην καὶ δευτέραν περίοδον εἰς πρόθυμον ὑπακοὴν εἰς τὰ προστάγματα τῶν παιδαγωγούντων ἐνηλίκων. Καθῆκον τοῦ σχολείου εἶναι νὰ προπαρασκευάζῃ τοὺς τροφίμους εἰς τὴν τρίτην ἡλικίαν δι' ἀσκήσεως τῆς βουλήσεως δι' ἔργων πρακτικῶν, κηπουρικῶν, χειρωνακτικῶν, ἐργαστηριακῶν, ἱππασίας κλπ. Ἡ καλουμένη κοινωνικὴ ἢ πολιτικὴ ἀγωγή, ἂν ἐπιδιώκεται διὰ ψιλῆς διδαχῆς, εἶναι ματαία, ἴσως δὲ μάλιστα βλαβερά· διότι γεννᾷ ψευδῆ ἀντίληψιν περὶ τοῦ καθήκοντος, ἥτις πηγάζει ἐκ τῆς ψιλῆς γνώσεως περὶ αὐτοῦ.

Κατὰ τὴν ἡλικίαν ταύτην παρατηρεῖται ἐπίτασις τοῦ συναισθήματος τῆς δυνάμεως, ἥτις διατηρεῖται εἰς τοὺς ζωτικωτέρους ἀνθρώπους μέχρι θανάτου. Εἶναι ἡ περίοδος, καθ' ἣν πλούσιαι ρέουν αἱ πνευματικαὶ καὶ αἱ ζωτικαὶ ἐν γένει δυνάμεις. Κατ' αὐτὴν προθυμότατα ἀναλαμβάνει ὁ ἄνθρωπος κοπιώδεις ἐργασίας, χωρὶς νὰ φείδεται τῶν δυνάμεών του.

Αἱ γυναῖκες κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἐμφανίζονται ἠπιώτεραι τῶν ἀνδρῶν. Ἡ ἵδρυσις οἰκογενείας, ἡ γέννησις τέκνων καὶ ἡ περὶ αὐτῶν μέριμνα εἶναι τὸ κύριον ἔργον τῆς γυναικός.

Εἰς οὐδεμίαν ἄλλην περίοδον χωρίζεται ὁ κόσμος τῆς ζωῆς τοῦ ἀνδρὸς ἀπὸ τὸν κόσμον τῆς ζωῆς τῆς γυναικὸς τόσον σαφῶς, ὅσον κατὰ τήν, περὶ ἧς ὁ λόγος, τρίτην, ἥτις εἶναι ἡ κατ' ἐξοχὴν περίοδος τῆς πράξεως.

Κατὰ τὴν νεανικὴν μὲν ἡλικίαν ἡ γυνὴ ὁδηγουμένη ὑπὸ τοῦ συναισθήματος ἀναπτύσσεται κανονικώτερον· ὁ δὲ ἀνὴρ προσπαθεῖ νὰ ἀκολουθῇ αὐτὴν ψηλαφῶν. Μετὰ δὲ τὸ 30ὸν ἔτος ὁδηγεῖ μὲν ὁ ἀνήρ, ἀκολουθεῖ δὲ ἡ γυνή, ἥτις πολλάκις συναισθάνεται ἑαυτὴν ὑστεροῦσαν. Κατὰ τὰς συγκρούσεις δέ, τὰς ὁποίας συνεπάγεται ἡ τοιαύτη ἀνάπτυξις, εἶναι ἀναγκαῖον πρὸς ἐξομάλυνσιν αὐτῶν βοήθημα νὰ κατανοοῦν ἀμφότερα τὰ φῦλα, πόθεν προέρχεται ἡ φαινομενικὴ αὕτη ἀπ' ἀλλήλων ἀποξένωσις καὶ ποῦ ὁδηγεῖ. Πολλαὶ πικρίαι καὶ πολλαὶ ἀτυχίαι τῆς ζωῆς εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποφεύγωνται, ἂν κατανοῆται ἡ φύσις τῆς ἀναπτύξεως [1].

Ἡ νεᾶνις προσαρμόζεται ταχύτερον τοῦ νεανίου πρὸς τὴν δευτέραν περίοδον τῆς ζωῆς. Προηγεῖται αὐτοῦ· διότι ἡ περίοδος αὕτη εἶναι οἰκειοτέρα πρὸς τὴν φύσιν τῆς γυναικός. Ἀλλ' ἀκριβῶς, ἐπειδὴ ἡ γυνὴ κατὰ τὴν

---

1. Ἴδε τὴν πραγματείαν ἡμῶν « Ψυχολογικὴ σύγκρισις τῶν φύλων », περιοδικὸν « Παρνασσός », τόμ. Γ', ἀριθ. 2, 1961.

δευτέραν περίοδον κινεῖται εὐκολώτερον καὶ ἀσφαλέστερον τοῦ ἀνδρός, διὰ τοῦτο ἡ μετάβασις εἰς τὴν τρίτην εἶναι δυσχερεστέρα καὶ ὀδυνηροτέρα εἰς τὴν γυναῖκα παρὰ εἰς τὸν ἄνδρα. Ἡ δευτέρα περίοδος παρέχει εἰς τὴν γυναῖκα πολλὰ ἐξ ἐκείνων, τὰ ὁποῖα αὕτη φύσει ἐπιδιώκει ὡς γυνή. Ἀλλ' ὅμως ὄχι μόνον ὁ ἀνήρ, ἀλλὰ καὶ ἡ γυνή, εὐθὺς ὡς αὕτη ἤθελεν εἰσέλθει εἰς τὴν τρίτην τῆς ζωῆς περίοδον — δηλαδὴ περὶ τὸ τριακοστὸν ἔτος — εὑρίσκει ὄχι μόνον ἁπλῶς ἀναπλήρωμα τοῦ ἀπολεσθέντος, ἀλλὰ καὶ κάτι τι περισσότερον: Εὑρίσκει δηλαδὴ νεώτερον καὶ εὐρύτερον πεδίον δράσεως, τὸ ὁποῖον εἶναι ποιοτικῶς διάφορον. Ἡ γυνὴ συναναστρέφεται τώρα μὲ ἄνδρας καὶ μὲ γυναῖκας κατὰ τρόπον διάφορον ἢ μέχρι τοῦδε, συναναστρέφεται μὲ μεγαλυτέραν σοβαρότητα, τάξιν καὶ θετικότητα· δρᾷ κατ' οἶκον, εἰς τὸ ἐπάγγελμα, ἔνθα κρατεῖ τὸ καθῆκον καὶ ἡ ὀργάνωσις τῆς ἐργασίας, μὲ μεγαλυτέραν ἢ πρότερον περίσκεψιν. Τὰ νεώτερα δὲ ταῦτα βιώματα, ἂν ἡ ἀνάπτυξις βαίνῃ ὁμαλῶς, γίνονται τόσον βαθέα, ὥστε ἐπισκιάζονται τὰ βιώματα τῆς δευτέρας ἡλικίας. Ἰδιαζόντως δὲ *πᾶσα* γυνὴ λαμβάνει πεῖραν τῆς χαρακτηριζούσης τὴν τρίτην περίοδον ψυχικῆς διαθέσεως κατὰ τὴν διαπαιδαγώγησιν τῶν τέκνων της.

Διὰ ταῦτα πάντα ἀναγκαῖον εἶναι νεάνιδες καὶ νεανίαι νὰ λαμβάνουν ἐγκαίρως γνῶσιν τῆς ποικιλίας τῆς ψυχικῆς ἀναπτύξεως. Ἀμφότεροι, ζῶντες ἐν τῷ θελκτικῷ κόσμῳ τῶν χαρίτων δὲν εἶναι εὔκολον νὰ παραδέχωνται, ὅτι ἡ τρίτη ἡλικία, τὴν ὁποίαν διακρίνει ἐνεργητικότης, πρᾶξις σύντονος καὶ αὐστηρά, εἶναι προσφυὴς διὰ τὴν γυναῖκα. Ἀμφότερα τὰ φῦλα ἀμφισβητοῦν, ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρχῃ κάτι τι ἀνώτερον καὶ καλύτερον διὰ τὴν γυναῖκα παρὰ ἡ κομψότης, ἡ χάρις καὶ τὰ θέλγητρα τοῦ συναισθήματος. Ἡ νεότης νομίζει, ὅτι δὲν εἶναι ἄξιον νὰ ζῇ τις ζωήν, ἡ ὁποία στερεῖται τῶν χαρισμάτων τούτων.

Διὰ τοὺς λόγους τούτους εἶναι ἀναγκαῖον, ὡς ἐλέχθη, νὰ προπαρασκευάζεται ὁ νεανίας καὶ ἡ νᾶνις οὕτως, ὥστε νὰ κατανοοῦν, ὅτι ἡ ζωὴ δὲν εἶναι στάσιμος, ἀλλ' ὅτι αὕτη ἀδιαλείπτως προχωρεῖ. Ὅθεν ὅτι ὀφείλουν ἀφόβως νὰ δέχωνται τὴν μεταβολὴν τῶν ἰδεῶν, νὰ μὴ προσπαθοῦν νὰ ἐμμένουν παρὰ φύσιν, ἀλλὰ γὰ ἀφήνουν νὰ παρέρχωνται ἀνεμπόδιστοι παλαιωθεῖσαι καὶ νὰ δέχωνται προθύμως τὰς ἑκάστοτε ἀναφαινομένας εἰς τὴν συνείδησιν νέας, αἵτινες εἶναι πάντοτε εὐρύτεραι τῶν ἀπερχομένων.

Συνοψίζοντες λέγομεν, ὅτι ἡ τρίτη περίοδος τῆς ζωῆς χαρακτηριστικῶς ἐκδηλώνεται ἐν τῇ ὀργανώσει παντὸς εἴδους ἐργασίας, ἐν τῇ ὀργανώσει νοσοκομείων, σχολικῆς ἐργασίας, θρησκευτικῶν, φιλανθρωπικῶν συλλόγων κλπ. Τὸ δὲ εὐρύτατον πεδίον δράσεως καὶ βιώσεως τῆς ἡλικίας ταύτης παρέχει ἡ πολιτεία. Περὶ τὸ τέρμα τῆς περιόδου ταύτης ἀναφαίνεται σὺν τῷ χρόνῳ σαφέστερον συναίσθημα περὶ τῶν ὁρίων τῆς προσωπικῆς δυνάμεως. Ὁ ἄνθρωπος ἀρχίζει νὰ λαμβάνῃ πεῖραν, ὅτι ὑπερβολικὴ εἶναι ἡ ἐργασία, τὴν ὁποίαν ἀναλαμβάνει, ὑπερβολικὸς ὁ ἀγών, ἡ εὐθύνη.

Συσσωρεύονται τὰ βάρη τῆς ἐργασίας. Αὐξάνονται σὺν τῷ χρόνῳ αἱ ἀπαιτήσεις τῆς ζωῆς. Συντήρησις τῆς οἰκογενείας καὶ προαγωγὴ τῆς εὐημερίας αὐτῆς, διεύρυνσις τῶν ἐπαγγελματικῶν ἀσχολιῶν κλπ. ἀπαιτοῦν πάντοτε νέας προσπαθείας, νέους ἀγῶνας, μεγαλυτέραν σύνεσιν, συντονωτέραν προσοχήν. Ὀλίγον κατ' ὀλίγον λαμβάνει τις ἐπίγνωσιν τούτων· ἐνῷ δὲ κατ' ἀρχὰς ζωηρὸν ἦτο τὸ συναίσθημα τῆς πλησμονῆς δυνάμεων, πρωτοβουλίας, ἐπινοητικότητος, τώρα περὶ τὸ 40ον - 42ον ἔτος, γίνεται συνειδητὸν τὸ συναίσθημα τῶν ὁρίων. Λαμβάνει τις τώρα πεῖραν τῆς κοπώσεως, ὅτι δηλαδὴ θὰ ἦτο εὔκταῖον νὰ ἔχῃ χρόνον διαθέσιμον πρὸς ἐπαρκῆ ἀνάπαυσιν.

Ἔχει λάβει τις πεῖραν τῆς συμπεριφορᾶς τῶν ἀνθρώπων, τῶν συγκρούσεων συμφερόντων, τοῦ τρόπου, καθ' ὃν ἀναπτύσσεται καὶ τελειοῦται ἔργον τι, ἔχει λάβει πεῖραν τέρψεων καὶ θλίψεων, ἀπογοητεύσεων, τῶν ἀθλιοτήτων τῆς ζωῆς. Πλεῖστοι εἰς μάτην προσπαθοῦν νὰ συνεχίσουν ζωὴν φέρουσαν τὰς χαρακτηριστικὰς ἰδιότητας περιόδων τῆς ζωῆς, αἵτινες ἀνεπιστρεπτεὶ παρῆλθον. Τὸ ἀποτέλεσμα τῶν προσπαθειῶν τούτων εἶναι ψυχικαὶ διαταραχαί, αἵτινες εἶναι δυνατὸν νὰ ἐνισχύωνται καὶ ἐκ σωματικῶν διαταραχῶν, αἵτινες προέρχονται ἐκ τῆς ἀναφαινομένης παχύνσεως τοῦ σώματος.

Πάντα ταῦτα σημαίνουν κρίσιν, τὴν ὁποίαν δυνατοὶ ἐκ καταβολῶν ἄνθρωποι ὑπερνικοῦν ἀποβάλλοντες τὰς ἀπογοητεύσεις, τὴν δυσθυμίαν καὶ λιποψυχίαν καὶ ἀνερχόμενοι εἰς νέαν περίοδον ζωῆς μὲ νέα προβλήματα ἀναμένοντα λύσιν αὐτῶν εἰς τὴν τετάρτην.

Ἡ τετάρτη περίοδος τῆς ζωῆς.

Ἡ περίοδος αὕτη ἀρχομένη ἀπὸ τοῦ 42ου περίπου ἔτους ὀρθῶς εἶναι δυνατὸν νὰ καλῆται ἡ ἡλικία τῆς πλήρους ὡριμότητος.

Ἡ περίοδος αὕτη φέρει τὸν χαρακτῆρα οὐχὶ τῆς τολμηρότητος, ἀλλὰ μᾶλλον τὸν τῆς ἀποφασιστικότητος.

Κατ' αὐτὴν τελειοῦται ἡ διάπλασις τοῦ χαρακτῆρος. Ἐπὶ ὁμαλῶς ἀνεπτυγμένων ἀνθρώπων τῆς ἡλικίας ταύτης στηρίζεται κυρίως ἡ ὕπαρξις τῆς κοινωνίας καὶ τῆς πολιτείας. Οἱ ὁμαλῶς ἀνεπτυγμένοι ἄνθρωποι τῆς τετάρτης περιόδου τῆς ζωῆς εἶναι ἀπηλλαγμένοι ἀπὸ τὰς ψευδαισθήσεις περὶ μεγάλων, φανταστικῶν, ἐπιτυχιῶν, περὶ περιφανῶν νικῶν. Οὗτοι εἶναι ἱκανοὶ νὰ φέρουν εἰς αἴσιον τέρμα πᾶν, ὅπερ εἶναι τῷ ὄντι ἐπιτευκτὸν καὶ μόνιμον. Ἐκ τῆς ἡλικίας ταύτης εἶναι δυνατὸν νὰ προέρχωνται κυρίως τῷ ὄντι ἄξιοι πολιτικοί, ἰατροί, παιδαγωγοί, κληρικοί.

Ἡ τετάρτη περίοδος βαίνει ὁμαλῶς, ἂν ἤθελον ἐγκαταλειφθῆ οἱ σκοποὶ καὶ τὰ μέσα τῆς ζωῆς τῆς τρίτης περιόδου. Ὑπὸ τὸν ὅρον τοῦτον λαμβάνει ὁ ἄνθρωπος πεῖραν, ὅτι ὑπάρχει καὶ νέα ἄνοδος, νέον «τέταρτον ἔαρ» μὲ νέα ἄνθη καὶ νέους καρπούς.

Ἡ τρίτη περίοδος εἶναι ὁ κύριος παράγων τῶν ἐξωτερικῶν ἀγαθῶν τοῦ πολιτισμοῦ, εἶναι μᾶλλον ἐξωστρεφής.

Ἡ τετάρτη περίοδος καὶ αἱ μετ' αὐτὴν εἶναι ἡ κυρίως δημιουργοῦσα τὰ ἐσωτερικὰ τοῦ πολιτισμοῦ ἀγαθά, εἶναι μᾶλλον ἐνδοστρεφής. Τὰ βιώματα αὐτῆς εἶναι βαθύτερα.

Ἡ τετάρτη περίοδος εἶναι ἐκείνη, καθ' ἣν ἔκδηλος εἶναι ἡ συμβολὴ τῆς anima εἰς τὴν συνειδητὴν δρᾶσιν τοῦ ἀνδρὸς καὶ τοῦ animus εἰς τὴν συνειδητὴν δρᾶσιν τῆς γυναικός[1].

Ὁ ἀνὴρ δηλαδὴ ἀναπτύσσει συντονώτερον παρὰ μέχρι τοῦδε γυναικείας ἰδιότητας, αἵτινες ὑπάρχουν εἰς πάντα ἄνδρα μᾶλλον ἢ ἧττον λανθάνουσαι μετὰ τῶν ἐπικρατεστέρων ἀνδρικῶν. Ὁ ἀνὴρ δηλαδὴ ἀπὸ τῆς τετάρτης ἡλικίας γίνεται σὺν τῷ χρόνῳ ἠπιώτερος, συναισθηματικώτερος, ἀποβάλλει μέρος τῆς δεσποτικότητος καὶ τραχύτητος, τὴν ὁποίαν εἶχε μέχρι τοῦδε. Ταῦτα δὲ πάντα, ἂν ἡ ἀνάπτυξις βαίνει ὁμαλῶς καὶ χωρὶς νὰ διαστρέφεται ἡ ἀνδρικὴ φύσις εἰς ἐκθήλυνσιν καὶ ἀστάθειαν. Καὶ αἱ παρειαὶ δὲ τοῦ προσώπου γίνονται μαλακώτεραι, γυναικωδέστεραι. Τοιουτοτρόπως ὁ χαρακτήρ, ὡς διατηρῶν μὲν τὰς ἀνδρικὰς ἰδιότητας, ἀλλὰ συγχρόνως καλλιεργῶν καὶ γυναικείας, γίνεται σὺν τῷ χρόνῳ ἀρτιώτερος.

Ὑπάρχει ἐνδιαφέρον ἱστόρημα περὶ Ἰνδοῦ τινος ἀρχηγοῦ καὶ πολεμιστοῦ, ὅτι περὶ τὴν μέσην ἡλικίαν ἐνεφανίσθη εἰς αὐτὸν ἐν ὀνείρῳ τὸ μέγα πνεῦμα καὶ ἐδήλωσεν, ὅτι ἀπὸ τοῦδε ὀφείλει νὰ κάθεται πλησίον γυναικῶν καὶ παιδιῶν, νὰ φορῇ γυναικεῖα ἐνδύματα καὶ νὰ τρώγῃ φαγητὰ γυναικῶν. Ὑπήκουσεν οὗτος εἰς τὸ ὄνειρον τοῦτο, χωρὶς νὰ χάσῃ τὴν ὑπόληψίν του.

Ἡ δὲ γυνὴ ἀναπτύσσει συντονώτερον ἢ μέχρι τοῦδε καὶ ἀνδρικὰς ἰδιότητας. Ἡ φωνὴ αὐτῆς γίνεται βαθυτέρα καὶ μύσταξ δὲ ἐλαφρὸς ἀναφαίνεται πολλάκις.

Ἡ διάνοια αὐτῆς, ἂν ἡ ἀνάπτυξις βαίνῃ ὁμαλῶς, ἀποκτᾷ σὺν τῷ χρόνῳ μεγαλυτέραν ἀντικειμενικότητα καὶ ἀκρίβειαν, χωρὶς νὰ διαστρέφεται ἡ γυναικότης, χωρὶς δηλαδὴ νὰ ἀπωθῆται ἡ κυρίως διακρίνουσα τὴν γυναῖκα συναισθηματικότης. Πολλαὶ γυναῖκες, ἂν μάλιστα ἔχουν ἐκπληρώσει ἤδη τὰ βιολογικὰ αὐτῶν καθήκοντα, ἀναλαμβάνουν λίαν ἐπιτυχῶς κοινωνικὰ ἔργα καταδεικνύουσαι οὕτω διὰ τοῦ παραδείγματός των, ὅτι ἡ *ἀθόρυβος* ἐξυπηρέτησις τοῦ πλησίον εἶναι μία τῶν σημαντικωτάτων πηγῶν τῆς εὐδαιμονίας πρὸ πάντων τῆς ὑπερβάσης τὴν τρίτην περίοδον τῆς ζωῆς γυναικός.

Ἡ ὁμαλῶς ἀναπτυσσομένη γυνὴ γίνεται ἐκδήλως ἀπὸ τοῦ τεσσαρακοστοῦ περίπου ἔτους ἡ ἔντιμος καὶ σεμνὴ οἰκοδέσποινα, τὴν ὁποίαν τιμητικῶς οἱ Ρωμαῖοι προσηγόρευον διὰ τῆς τιμητικῆς λέξεως *Matrona*, ἥτις καὶ διὰ

---

1. Περὶ τῶν ὅρων « anima » καὶ « animus » καὶ τῶν « ἐξωστρεφὴς » καὶ « ἐνδοστρεφὴς » πραγματευόμεθα ἐν τῷ βιβλίῳ ἡμῶν « Ψυχολογία τοῦ βάθους ».

τῆς ἄλλης ἐμφανίσεως καὶ διὰ τῆς ἐνδυμασίας ἐπιβάλλεται εἰς τὸ περιβάλλον. Ἡ ἀξία αὐτῆς ἀπὸ κοινωνικὴν ἔποψιν εἶναι ἀνυπολόγιστος.

Συμβαίνει συχνάκις ὁ μὲν ἀνὴρ περὶ τὸ πεντηκοστὸν ἔτος νὰ χάνῃ τὴν ἐπαγγελματικήν του ἱκανότητα, ἡ δὲ σύζυγος νὰ ἀνοίγῃ μικρὸν κατάστημα, εἰς τὸ ὁποῖον ὁ σύζυγος ἁπλῶς παρέχει βοηθητικὰς ὑπηρεσίας. Εἰς πλείστας γυναῖκας μετὰ τὸ 42ον ἔτος ἀναφαίνεται ζωηρὰ κοινωνικὴ συνείδησις καὶ συναίσθημα εὐθύνης. Ἀπὸ τῆς περιόδου ταύτης κυρίως διορθώνεται σὺν τῷ χρόνῳ ἡ μονομέρεια, ἐκ τῆς ὁποίας ὁρμᾶται ἡ διάκρισις τῶν φύλων. Ὁ χαρακτὴρ γίνεται πλουσιώτερος καὶ συμπληρώνεται εἰς χαρακτῆρα γενικῶς ἀνθρώπινον. Εἰς τοῦτο δὲ κινεῖ τοὺς μὲν ἐγγάμους καὶ τὰς ἐγγάμους ἡ συμβίωσις μὲ σύζυγον, τοὺς δὲ ἀγάμους, μάλιστα δὲ τὰς ἀγάμους ἡ συναναστροφὴ μὲ ἄνδρας ἀξίους λόγου, προϊσταμένους, συναδέλφους, ἐν γένει φιλικῶς διακειμένους. Ἐνῷ ἡ δρᾶσις τῆς νεωτέρας ἡλικίας περιορίζεται εἰς ὅμιλον θερμῶν φίλων, τῆς δὲ τρίτης εὐρύνεται εἰς ὅμιλον συναδέλφων, οἵτινες συνεργάζονται εἰς τὴν αὐτὴν ὀργάνωσιν πρὸς ἐπίτευξιν ὡρισμένου τινὸς σκοποῦ, ἡ δρᾶσις τῆς τετάρτης ἡλικίας εἶναι σχεδὸν ἀπεριόριστος. Περιλαμβάνει αὕτη πλῆθος ἀνθρώπων, οἵτινες συνδέονται διὰ τῶν αὐτῶν ἠθῶν καὶ διὰ τοῦ αὐτοῦ Δικαίου. Ἡ τάξις, τὴν ὁποίαν ἐπιδιώκει ὁ ἄνθρωπος τῆς τετάρτης περιόδου, δὲν εἶναι ἡ ἐπιβαλλομένη διὰ τῆς ἐξωτερικῆς βίας κατὰ σιδηρᾶν πειθαρχίαν, ἀλλ' ἡ τάξις, ἥτις πηγάζει ἐξ ἀγαθῶν ἠθῶν, ἐξ ἐλλόγου Δικαιοσύνης, ἥτις ἐμπνέεται ἀπὸ πνεῦμα ἀνώτερον, βαθύτερον. Ἡ δικαιοσύνη, τὴν ὁποίαν ἐκπροσωπεῖ ἡ τετάρτη περίοδος τῆς ζωῆς, ἀντλεῖ τὴν δύναμίν της οὐχὶ ἐκ τῶν παραγράφων τῶν νόμων, ἀλλ' ἐκ τῆς ἐμπιστοσύνης, τὴν ὁποίαν ἔχει ὁ ὁμαλῶς ἀνεπτυγμένος ἐκπρόσωπος αὐτῆς εἰς τὴν τάξιν, ἡ ὁποία κρατεῖ ἐν τῷ κόσμῳ, ἐκ τῆς πίστεως, ὅτι τὰ συμβαίνοντα ἐν τῷ κόσμῳ εἶναι ἔλλογα, ὅτι ἔχουν νόημα καὶ ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι κεκλημένος νὰ βοηθῇ ἐξ ἑαυτοῦ εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ νοήματος τούτου.

Ἡ ἀξιοπρέπεια, ἡ ἐντιμότης, ἡ φιλοφροσύνη, ἡ ὑπομονητικότης, αἵτινες διακρίνουν τὴν τετάρτην ἡλικίαν, φέρουν τὴν ἀπολύτρωσιν ἀπὸ τὴν ὑπερέντασιν, ἥτις χαρακτηρίζει τὴν τρίτην ἡλικίαν.

Τὸ Δίκαιον, εὐρύτατα νοούμενον, εἶναι δημιουργικὴ δύναμις, ἥτις συνήθως δὲν ὡριμάζει πρὸ τοῦ 40οῦ ἔτους. Πλήρης δὲ συντελεῖται ἡ ἀνάπτυξις αὐτοῦ περὶ τὸ 50ὸν ἔτος.

Αἱ τρεῖς πρῶται περίοδοι τῆς ζωῆς εἶναι δυνατὸν νὰ θεωροῦνται κατὰ σειρὰν σύστοιχοι μὲ τὴν διανόησιν, μὲ τὸ συναίσθημα καὶ μὲ τὴν βούλησιν, τὰς ὁποίας κυρίως ἡ παλαιοτέρα ψυχολογία ἀνεγνώριζεν ὡς τρεῖς θεμελιώδεις ψυχικὰς λειτουργίας.

Ἀλλ' ὁ ἄνθρωπος δὲν ἀποτελεῖται μόνον ἐξ ἐπὶ μέρους λειτουργιῶν, καὶ δὴ καθ' ἑαυτὰς λαμβανομένων· ἀλλ' εἶναί τι ὅλον, ἔλλογον, ἐν τῷ ὁποίῳ ἀπὸ τῆς τετάρτης ἡλικίας καὶ ἐξῆς ἐκδηλοῦται σαφῶς τὸ βίωμα τῆς τιμῆς, τῆς

αἰδοῦς, τῆς μὲ φιλοφροσύνην καὶ ἐπιείκειαν ἀπονεμομένης δικαιοσύνης, ἥτις μόνον ὡς τοιαύτη εἶναι δυνατὸν νὰ παραμένῃ πάντοτε εὔκαρπος.

Οὐδὲν ἄρα θαῦμα, ὅτι ὁ ἄνθρωπος τῶν 42 μέχρι τῶν 56 ἐτῶν εἶναι κατάλληλος ὡς οὐδεὶς ἄλλος διὰ νὰ καταλαμβάνῃ ἀξιώματα ἡγέτου, ἐὰν βέβαια ἡ μέχρι τοῦδε ἀνάπτυξις ἔχῃ συντελεσθῇ ὁμαλῶς. Νεώτεροι τὴν ἡλικίαν ἄνθρωποι ἀποβλέπουν ὑπερβολικὰ εἰς ἑαυτούς, μεριμνοῦν πάρα πολὺ περὶ τοῦ προσώπου των. Τοὐναντίον πρεσβύτεροι τὴν ἡλικίαν συχνάκις ἀποστρέφουν τὴν προσοχὴν ἀπὸ πρακτικῶς ὠφελίμους λεπτομερείας τῆς ζωῆς. Ὁ διευθύνων, εἰς τὰς διαταγὰς τοῦ ὁποίου ὀφείλουν νὰ ὑπακούουν πολλοὶ ἄνθρωποι, ἀναγκαῖον εἶναι νὰ εἶναι συγχρόνως εὐλογία δι' αὐτούς. Μόλις δὲ ὁ ἔχων τὴν ἡλικίαν τῶν πεντήκοντα περίπου ἐτῶν εἶναι συνήθως δυνατὸν νὰ ἔχῃ τὴν ἀβίαστον ἐκείνην ἀξιοπρέπειαν, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ ὑφιστάμενος ὑποτάσσεται ἄνευ δισταγμοῦ. Πιθανὸν εἶναι, ὅτι εἶναι ἀναγκαῖον νὰ ἔλθῃ τις εἰς τὴν ἡλικίαν ταύτην, ἵνα ἀδιστάκτως ἀναγνωρίζῃ πλεονεκτήματα τῶν ὑφισταμένων του καὶ τῶν νεωτέρων του. Ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ὑπὲρ πᾶν ἄλλο δηλητηριάζει τὰς πρὸς ἀλλήλους σχέσεις τῶν ἀνθρώπων, εἶναι τὸ κατηραμένον συναίσθημα τοῦ φθόνου καὶ τῆς ἐλλείψεως ἐμπιστοσύνης, τὸ ὁποῖον ἄγρυπνον ἐγείρεται συχνότατα, ἂν διὰ τῆς ἐπιτυχίας τοῦ ἑτέρου, μάλιστα δὲ νεωτέρου τὴν ἡλικίαν, μειοῦται ἢ νομίζῃ τις, ὅτι μειοῦται ἡ ἰδική του ἀξία. Συχνότατα ἡ χαρὰ ἐπὶ τῇ ἐργασίᾳ καὶ τὸ συνεργατικὸν πνεῦμα ἐκβάλλονται ὑπὸ τῆς φθονερᾶς δισπιστίας προϊσταμένων, οἵτινες συναισθάνονται, ὅτι ἀπειλοῦνται τὰ πρωτεῖα αὐτῶν ὑπὸ τῶν ἐξαιρετικῶν ἐπιτευγμάτων ὑφισταμένων αὐτῶν. Πᾶσαι αὗται αἱ διαταράσσουσαι τὴν ζωὴν νευρωτικαὶ τάσεις εἶναι δυνατὸν νὰ ἐλαττώνωνται εἰς τὸ ἐλάχιστον, ἐὰν ὁ ὑπεύθυνος διευθυντὴς ἔχῃ ὁμαλῶς ἀνέλθει εἰς τὰ ἔτη ἐκεῖνα, ἅτινα ἐν τῇ ὡριμότητι τῆς ζωῆς ἐξασφαλίζουν εἰς αὐτὸν φυσικήν, ἀβίαστον, ὑπεροχὴν ἐπὶ τοῦ περιβάλλοντος. Ὁ ἰδεώδης διευθυντής, ὁ ἰδεώδης ἀρχηγὸς κατὰ τὸν κανόνα ἀνήκει εἰς τοὺς διανύοντας τὴν ἡλικίαν τῶν πεντήκοντα περίπου ἐτῶν. Οὗτος εἶναι κατὰ τὸν κανόνα δυνατὸν νὰ κατέχῃ τὴν φυσικὴν ἐκείνην ἀνωτερότητα, ἥτις ἀπαιτεῖται, ἵνα οὐχὶ μὲ πολὺν κόπον καταδαμάζῃ ἀνυπότακτα πνεύματα, τὰ ὁποῖα ἄλλως δυσκολώτατα ὑποτάσσονται. Δὲν ἔχει οὗτος ἀνάγκην νὰ προσφεύγῃ εἰς ὑπερβολάς, ἵνα διατηρῇ τὸ κῦρος αὐτοῦ.

Μόνον, ἂν μακρὰ καὶ ὁμαλὴ ἀνάπτυξις ἐν τῷ βίῳ ἔχῃ εὐρύνει τὴν δύναμιν τῆς ἀγάπης καὶ ἔχῃ ὁδηγήσει αὐτὴν ἀπὸ τὰ ἀκραιφνῶς προσωπικὰ συμφέροντα εἰς εὐρύτερον κύκλον, τότε μόνον ἀρχηγός τις εἶναι δυνατὸν νὰ περιβάλλῃ πάντα τὰ μέλη συνόλου τινὸς μὲ συμπάθειαν κατ' ἴσον βαθμὸν κατανεμομένην. Νεώτερός τις ὅμως συνήθως ἐξακολουθεῖ νὰ προσέχῃ πάρα πολὺ εἰς τὰ προσωπικά του συμφέροντα καὶ εἰς τὰ τῶν φίλων του. *Εἰς τὴν προχωρημένην ἡλικίαν κανονικῶς ἡ ἀγάπη ἔχει ὀλιγωτέραν μὲν ἔντασιν, μεγαλυτέραν δὲ εὐρύτητα.* Διὰ τοῦτο ὁ προβεβηκὼς τὴν ἡλικίαν εἶναι δυνατὸν νὰ

κατευθύνῃ τὴν κοινωνίαν καὶ τὴν πολιτείαν ὑπὸ πνεῦμα ὅλως διάφορον, ὀρθότερον δὲ παρὰ ὁ νεώτερος. Οὐχὶ περὶ νεωτέρου τινός, ἀλλὰ περὶ ἄγοντος τὴν ἡλικίαν ταύτην καὶ τὰς μετ' αὐτὴν εἶναι δυνατὸν νὰ ἰσχύῃ ἡ ἀκόλουθος ῥῆσις τοῦ σοφοῦ Κινέζου Laotse : « Δυνατόν τις νὰ νικᾷ, χωρὶς νὰ ἀγωνίζεται, νὰ ἀποκτᾷ τὴν ὑπακοὴν τῶν ἄλλων, χωρὶς νὰ διατάσσῃ, νὰ ἕλκύῃ τοὺς ἄλλους πρὸς τὸν ἑαυτόν του, χωρὶς νὰ τοὺς καλῇ, νὰ ἐπιδρᾷ ἐπὶ ἄλλων, χωρὶς νὰ πράττῃ τι ».

Τὰ βιώματα τῆς τετάρτης ἡλικίας δὲν εἶναι μὲν αὐτὰ ταῦτα κυρίως θρησκευτικά, ἀλλ' εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι προβαθμὶς εἰς αὐτὰ καὶ ἡ γέφυρα, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ εἰς τὴν ἀκραιφνῆ θρησκευτικότητα, τὴν ὁποίαν ἐκπροσωπεῖ πρὸ πάντων ἡ πέμπτη περίοδος τῆς ζωῆς. Ἀλλ' ἐπειδὴ ἡ γνησία αὕτη θρησκευτικότης δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ πραγματοποιῆται, ἐὰν δὲν καλλιεργοῦνται καταλλήλως κατὰ πάσας τὰς προηγουμένας περιόδους τῆς ζωῆς αἱ θρησκευτικαὶ καταβολαί, ἀναγκαῖον εἶναι καὶ ἡ οἰκογένεια καὶ τὸ σχολεῖον καὶ οἱ ἄλλοι παράγοντες τῆς ἀγωγῆς νὰ μεριμνοῦν περὶ τῆς καλλιεργείας ταύτης. Ἂν αἱ θρησκευτικαὶ καταβολαὶ δὲν ἀναπτύσσωνται καὶ δὴ κυρίως διὰ πρακτικῆς ἀσκήσεως, μαραίνονται, οὕτω δὲ παραμένει κλειστὴ ἡ ἄνοδος εἰς τὴν ζῶσαν, ἀκραιφνῆ, θρησκείαν καὶ ἀντ' αὐτῆς ἀναφαίνεται πίστις εἰς τὸ ξηρὸν γράμμα, εἰς τὴν ψιλήν, ψυχρὰν μόνον διὰ τοῦ λόγου καὶ διὰ τῶν βιβλίων διδασκαλίαν, γεννᾶται φαρισαϊσμός.

Τὸ πρὸς τὴν ψυχικὴν διάθεσιν τῆς ἡλικίας ταύτης πρόσφορον μουσικὸν ὄργανον εἶναι τὸ ἁρμόνιον, ἐκ δὲ τῶν ἐγχόρδων τὸ βιολοντσέλλο. Ἐνῷ δὲ ὁ χορὸς προσιδιάζει πρὸς τὴν δευτέραν καὶ τὸ στρατιωτικὸν ἐμβατήριον πρὸς τὴν τρίτην περίοδον τῆς ζωῆς, πρὸς τὴν τετάρτην συστοιχεῖ τὸ πανηγυρικὸν βάδισμα. Οὕτω πρέπει νὰ φαντάζεταί τις τὸ βάδισμα τῶν ἀρχαίων χορῶν. Οὕτω βαδίζομεν αὐτομάτως κατὰ τὰς ἐπισήμους τελετὰς (γάμους, κηδείας), κατὰ τὰς ὁποίας τὸν ρυθμὸν δίδει ἡ τετάρτη ἡλικία. Ἡ τετάρτη περίοδος τῆς ζωῆς κατ' ἐξοχὴν εἶναι δυνατὸν νὰ δίδῃ δύναμιν ἐσωτερικὴν καὶ κῦρος εἰς τὰ ἐπαγγέλματα καὶ εἰς τὰς ἐπαγγελματικὰς ἐκείνας πράξεις, αἱ ὁποῖαι ἀπαιτοῦν πνευματικὴν κατάστασιν δικαίαν καὶ ἀξιοπρεπῆ καὶ ἐγείρουσαν τὸν σεβασμὸν τῶν ἄλλων. Δικασταί, ἱεροκήρυκες, ἐν γένει ἀνώτεροι τοῦ πνεύματος ἐκπρόσωποι ἀσκοῦν ἐπαγγέλματα, πρὸς τὰ ὁποῖα κατ' αἰωνίαν ἀπαίτησιν πάντοτε πρέπει νὰ ἀπονέμεται σεβασμός.

Ἀλλ' ὡς εἶναι εὐνόητον, ἡ ἀπονομὴ τοιούτου σεβασμοῦ προϋποθέτει τὴν ὕπαρξιν ἀξίων ἐκπροσώπων τῶν πέρα τῆς τρίτης ἡλικιῶν, τὴν ὕπαρξιν τῶν ἀρετῶν, αἵτινες ἐκδηλοῦνται, καλῶς ἐχόντων τῶν πραγμάτων, πέρα τοῦ 40οῦ ἔτους τῆς ζωῆς. Ἄνθρωποι ὑπερβάντες τὸ ἔτος τοῦτο τῆς ζωῆς εἶναι δυνατὸν νὰ κατευθύνωνται σταθερῶς καὶ νὰ φθάνουν εἰς τὴν τελειότητα ἐκείνην, τὴν ὁποίαν λαμπρότατα εἰκονίζει ὁ Κινέζος σοφὸς Lün - Yü λέγων : « Οἱ εἰς ὕψιστον βαθμὸν τέλειοι ἄνθρωποι ὁμοιάζουν διὰ τῆς εὐρύτητος καὶ

τῆς βαθύτητος τῆς ἀρετῆς αὐτῶν μὲ τὴν Γῆν· διὰ τοῦ ὕψους καὶ τῆς λάμψεως αὐτῆς ὁμοιάζουν μὲ τὸν οὐρανόν· διὰ τῆς ἐκτάσεως καὶ τῆς διαρκείας αὐτῆς ὁμοιάζουν μὲ τὸν χῶρον καὶ τὸν χρόνον, οἱ ὁποῖοι δὲν ἔχουν ὅρια. Ὅστις ζῇ ἐν τῇ ἐξαισίᾳ ταύτῃ τελειότητι δὲν ἐπιδεικνύει τὸν ἑαυτόν του καὶ ὅμως ἀποκαλύπτεται, ὡς ἡ Γῆ, διὰ τῆς εὐεργετικότητός του· δὲν κινεῖται καὶ ὅμως ἐπιφέρει, ὡς ὁ οὐρανός, πολλὴν μεταβολήν· δὲν πράττει καὶ ὅμως φέρει, ὡς ὁ χῶρος καὶ ὁ χρόνος, τὰ ἔργα αὐτοῦ εἰς τὴν ὑψίστην τελείωσιν. Μόνον τοιοῦτος ἄνθρωπος εἶναι ἄξιος νὰ κατέχῃ τὴν ὑψίστην αὐθεντίαν καὶ νὰ διατάσσῃ ἀνθρώπους».

Κατὰ τὴν ἡλικίαν ταύτην περισσότερον παρὰ κατ' ἄλλην τινὰ εἶναι ἀναγκαῖον ὁ ἀνὴρ νὰ προσπαθῇ νὰ κατανοῇ, ὅτι ἡ γυνὴ ἀπὸ τοῦ μέσου τῆς πέμπτης δεκαετίας οὐσιωδῶς μεταβάλλεται. Ἐξακολουθεῖ μὲν νὰ ἀγαπᾷ ὄχι ὀλιγώτερον ἢ μέχρι τοῦδε, ἀλλὰ κατὰ διάφορον τρόπον. Ἡ ἀγάπη αὐτῆς εὐρύνεται, γίνεται ἱδανικωτέρα καὶ πολὺ ὀλιγώτερον ἢ πρότερον διατελεῖ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν συγκεκριμένων σωματικῶν ἐκδηλώσεων. Ἀνδρικαὶ ἰδιότητες, αἵτινες ὑπάρχουν εἰς πᾶσαν γυναῖκα ἀσθενέστεραι τῶν γυναικείων, καὶ μᾶλλον ἐλάνθανον μέχρι τοῦδε, γίνονται νῦν ἐνεργοί. Ἡ ζωὴ αὐτῆς κανονίζεται συνειδητῶς εἰς ἀρκετὸν βαθμὸν ὑπὸ τοῦ *animus*, καθὼς ἡ ζωὴ τοῦ ἀνδρὸς κατὰ τὴν αὐτὴν ἡλικίαν ὑπὸ τῆς *anima*[1], εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῆς ὁποίας, ἐκπροσωπούσης τὸ συναισθάνεσθαι, ὀφείλεται ἡ ἐκβολὴ τῆς διακρινούσης τὴν τρίτην περίοδον τῆς ζωῆς ὀξύτητος καὶ ἡ ἐμφάνισις ἐπιεικείας, φιλοφροσύνης κλπ. Ἂν ἐν τῷ γάμῳ ἀνὴρ καὶ γυνὴ εἶναι ὁμήλικοι ἢ ἡ διαφορὰ τῆς ἡλικίας δὲν εἶναι μεγάλη, κατὰ τὴν τετάρτην περίοδον εἶναι δυνατὸν — ἂν βέβαια ὁ γάμος ἔχῃ συναφθῇ ὑπὸ εὐμενεῖς ψυχικοὺς ὅρους — ὁ συζυγικὸς βίος νὰ γίνεται βαθύτερος, πνευματικώτερος· διότι κατὰ τὴν ἡλικίαν ταύτην κυρίως γίνονται ζωνταναὶ δυνάμεις, ἡ πίστις εἰς τοὺς μεγάλους νόμους, οἵτινες διέπουν τὴν ζωήν. Κατ' αὐτήν, ὡς εἴπομεν, ζωηρῶς ἐκδηλώνονται ἀνδρικαὶ ἰδιότητες (νοητικαί, διοικητικαί, κοινωνικαὶ) εἰς τὴν γυναῖκα, γυναικεῖαι δὲ (συναισθήματα ἀγάπης) εἰς τὸν ἄνδρα. Τοιουτοτρόπως εὐκολωτέρα ἀποβαίνει ἡ ἀναμεταξύ των συνεννόησις καὶ ἡ ἔμπρακτος ἐκδήλωσις τῶν δυνάμεων ἀμφοτέρων περὶ ἔργα κοινῆς ὠφελείας.

Ἀλλ' ὅμως ἀναγκαῖον εἶναι νὰ γινώσκουν ἀμφότεροι, ἀνὴρ καὶ γυνή, ὅτι κατὰ τὴν τετάρτην περίοδον εἶναι πολλάκις δυνατὸν ὁ ἀνὴρ νὰ τείνῃ νὰ ἐπανέλθῃ εἰς ἐρωτικὰς ἐκδηλώσεις τῆς δευτέρας περιόδου τῆς ζωῆς, εἰς τὰς ὁποίας ἐπακολουθοῦν βαθεῖαι ἀπογοητεύσεις, πολλάκις δὲ καὶ μῖσος ἀμοι-

---

1. Περὶ τῶν ψυχολογικῶν ὅρων «anima» καὶ «animus» γίνεται λόγος ἐν τῷ βιβλίῳ ἡμῶν «Ψυχολογία τοῦ βάθους». Ἐν συντόμῳ animus σημαίνει τὰς εἰς πᾶσαν γυναῖκα λανθανούσας ἀνδρικὰς ἰδιότητας, anima δὲ τὰς εἰς πάντα ἄνδρα λανθανούσας γυναικείας ἰδιότητας.

βαῖον τῶν συζύγων, τὸ ὁποῖον εἶναι δυνατὸν νὰ ὁδηγῇ εἰς διαζύγιον. Ἡ ἐκ τῶν προτέρων γνῶσις περὶ τοῦ πράγματος τούτου εἶναι δυνατὸν νὰ βοηθῇ εἰς τὴν καταπολέμησιν τυχὸν ἀναφαινομένων τοιούτων λυπηρῶν γεγονότων ἢ καὶ εἰς τὴν πρόληψιν αὐτῶν καὶ ἑπομένως εἰς τὴν διατήρησιν καὶ προαγωγὴν τῆς συζυγικῆς ἁρμονίας.

Ἀνὴρ καὶ γυνή, οἱασδήποτε κοινωνικῆς τάξεως καὶ μορφώσεως, κατὰ τὴν περίοδον ταύτην τῆς ζωῆς, ἂν ἡ ἀνάπτυξις συντελῆται ὁμαλῶς, διακρίνονται διά τινα φυσικήν, αὐθόρμητον ἀξιοπρέπειαν, τῆς ὁποίας σύμβολον εἶναι δυνατὸν νὰ τίθεται τὸ ἄξίωμα τοῦ νομοθέτου, καθὼς ὁ πολεμιστὴς εἶναι δυνατὸν νὰ συμβολίζῃ τὴν τρίτην ἡλικίαν.

Ὁ ἄνθρωπος τῆς ἡλικίας ταύτης ἔχει πρὸ αὐτοῦ ἥμισυν αἰῶνα ζωῆς. Τοῦτον εἶναι δυνατὸν νὰ ἀνασκοπῇ ἀπὸ περιωπῆς καὶ νὰ ἀντλῇ νέας δυνάμεις.

Ἀναγκαῖον εἶναι ἀνὴρ καὶ γυνὴ νὰ γινώσκουν περὶ τῶν μεταβολῶν, αἵτινες λαμβάνουν χώραν κατὰ τὴν περίοδον ταύτην τῆς ζωῆς. Εἶναι λίαν ἐπιβλαβὲς νὰ εἰσέρχωνται εἰς αὐτὴν ὅλως ἀπαράσκευοι.

Ἡ πέμπτη περίοδος τῆς ζωῆς.

Αὕτη περιλαμβάνει τὸ χρονικὸν διάστημα ἀπὸ τοῦ 56ου περίπου ἔτους μέχρι τοῦ 70οῦ.

Κατ' αὐτὴν παρατηρεῖται ἡ τελευταία μεγάλη ταραχὴ καὶ ἀναγέννησις, συγχρόνως δὲ καὶ νόσοι βαρεῖαι, οἷον ὁ καρκίνος, αἱ περισσότεραι περιπτώσεις τοῦ ὁποίου ἐκδηλοῦνται περὶ τὸ 56ον ἔτος. Αἱ ψυχικαὶ ταραχαὶ καὶ αἱ σωματικαὶ νόσοι, αἵτινες παρατηροῦνται ἤδη ἀπὸ τοῦ μέσου τῆς τετάρτης περιόδου κύριον αἴτιον ἔχουν τὴν ἀρχικὴν καταβολὴν καὶ οὐχὶ τὴν ἡλικίαν καθ' ἑαυτήν. Πολλοὶ διανύουν τὰ ἔτη ταῦτα ἄνευ σοβαρᾶς τινος νόσου καὶ ἄνευ σφοδρῶν ψυχικῶν ταραχῶν. Ἀλλ' οἱ ἔχοντες πρόσφορον καταβολὴν πάσχουν ἐκδήλως.

Ὀλίγον μετὰ τὸ μέσον τῆς 6ης δεκαετίας, συχνότατα δὲ ἀκριβῶς περὶ τὸ 56ον ἔτος, ἀναφαίνεται ἡ κρίσις, ἥτις εἶναι κριτήριον τῆς ὅλης μέχρι τοῦδε ζωῆς. Ἡ ὑπερνίκησις δὲ τῆς κρίσεως ταύτης παρέχει τὰς μεγίστας δυσχερείας. Ἔλλειψις χαρᾶς, δυσαρέστησις, δυστροπίαι εἶναι τὰ συμπτώματα τῆς τελευταίας ταύτης κρίσεως.

Αἰσθητὴ γίνεται ἡ προσωρινότης τῆς ὑπάρξεως. Ἡ ἐλπὶς περὶ μέλλοντος μειοῦται καὶ ἐν τέλει ἀφανίζεται. Ἐὰν καὶ κατά τινα τρόπον ὑποφέρει τις τὴν κρίσιν ταύτην, ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ τρόπου, κατὰ τὸν ὁποῖον ἀποδέχεται, ὅτι ἐγγίζει τὸ τέρμα τῆς ζωῆς καὶ ἀκολουθεῖ τὰ διδάγματα, τὰ ὁποῖα συνάγονται ἐκ τῆς ἐπιγνώσεως, ὅτι προσωρινὴ εἶναι ἡ ζωή. Ἐὰν δὲν συμβαίνῃ τοῦτο, τότε ἐμφανίζεται ὁ κατὰ τὴν κακὴν σημασίαν γηράσκων, ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος δὲν θέλει νὰ ἀποθάνῃ. Διὰ δὲ τοῦτο οὗτος προσπαθεῖ νὰ

ἀγνοῇ, ὅτι ἐγγίζει τὸ τέλος, προσποιεῖται, ὅτι εἶναι ἀκόμη νέος. Ἐντεῦθεν δὲ ἐπακολουθοῦν ὀλέθρια καὶ ἀξιοθρήνητα γεγονότα[1]. Εἶναι ἐκ τῶν θλιβερωτάτων φαινομένων τῆς ἐποχῆς μας, ὅτι αὕτη πολύτιμον ζωὴν θεωρεῖ μόνον τὴν νεανικήν.

Ὑπάρχουν δὲ καὶ ἐκπρόσωποι τῆς ἡλικίας ταύτης, οἵτινες αἰχμάλωτοι τῆς ἰδέας, ὅτι γηράσκουν, ἀφήνουν ἑαυτοὺς ἕρμαιον ὑλισμοῦ, ὅστις ἐκδηλοῦται διὰ χλιδῆς, πολυφαγίας, πολυποσίας, δι' ἰσχυρογνωμοσύνης γεροντικῆς, διὰ κατατυραννήσεως τῶν περὶ αὐτούς. Μὲ τὸν τρόπον τοῦτον τῆς συμπεριφορᾶς των προσπαθοῦν νὰ γεννοῦν τὸ συναίσθημα, ὅτι ἀξίζουν ἀκόμη κάτι τι.

Τὴν ταραχὴν ταύτην εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπερνικήσῃ τις, ἐὰν ἀδιστάκτως ἤθελεν ἀποδεχθῇ, ὅτι γηράσκει. Ἐκ τῆς ἀδιστάκτου ταύτης ὁμολογίας ἀντλεῖται φρόνησις, θάρρος, ἀταραξία, αὐτοσεβασμός.

Ἰδιαιτέρως δὲ μεγάλην ἔχει σημασίαν ἡ κατανίκησις τοῦ φθόνου πρὸς τοὺς νέους, τοῦ πάθους ἐκδικήσεως κατὰ τοῦ κατὰ ἱστορικὴν ἀνάγκην ἀναφαινομένου νέου, τῆς χαιρεκακίας διὰ τὰς ἐλλείψεις καὶ τὰς ἀποτυχίας τοῦ ἐνεργείᾳ παρόντος.

Ἡ πέμπτη περίοδος τῆς ζωῆς εἶναι ἡ κρίνουσα, ἂν ἡ ζωὴ ἐν τέλει ἔχῃ ἀποβῇ εὐλογία καὶ εἶναι δυνατὸν τῷ ὄντι νὰ ἀφήνῃ ὁ ἄνθρωπος τὴν ζωὴν ἤρεμος καὶ εὔθυμος ἢ ἂν αὕτη ὑπῆρξε μόνον ἄλογος κόλασις.

Ὁ ἄνθρωπος κατ' αὐτὴν ἵσταται πολλάκις μόνος ἄνευ φίλων καὶ ἄνευ ἐχθρῶν· ἂν δὲ εἶναι πνευματικῶς δυνατός, λαμβάνει πεῖραν τοῦ ἀπείρου καὶ τοῦ νοήματος, τὸ ὁποῖον ὑπάρχει εἰς τὸ σύμπαν. Συναισθάνεται προϊοῦσαν ἀποστροφὴν ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ἀνθρωπίνων ἀσχολιῶν. Εἶναι ἡ περίοδος τῆς ζωῆς, καθ' ἣν ὁ Βραχμὰν ἀφήνει τὴν οἰκίαν καὶ τὰ κτήματά του εἰς τὸν υἱόν, ἵνα οὗτος ἀπέλθῃ εἰς τὰ δάση.

Ὀλίγον κατ' ὀλίγον ὁ διανύων τὴν ἡλικίαν ταύτην ἀπαλλάσσεται ἀπὸ τὴν ἐπιρροὴν τῆς ὕλης καὶ πληροῦται γνησίας θρησκευτικότητος. Τοῦτο δὲ συμβαίνει συνήθως διὰ μέσου βαθείας ἀπογοητεύσεως καὶ ἀπελπισμοῦ. Ἡ ὑπερνίκησις τῶν δυσχερειῶν, ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὴν ἐν τῇ βιοτικῇ πράξει ἐκδηλουμένην ὑλοφροσύνην εἶναι ἐπιτευκτὴ ἤδη καὶ πρὸ τῆς πέμπτης ἡλικίας· ἀλλ' ὅμως κατ' αὐτὴν κυρίως ἐπιτυγχάνεται, ἂν βέβαια ἡ ἀνάπτυξις εἶναι ὁμαλή. Κατὰ τὴν πέμπτην περίοδον τῆς ζωῆς ἀνέρχεται προφανῶς εἰς τὴν κορυφὴν αὐτοῦ ὁ πνευματικὸς βίος. Γινώσκει τις κατ' αὐτὴν καὶ ἄνευ διστάγμου ἀποδέχεται, ὅτι ἐγγίζει τὸ τέλος. Βεβαίως δὲν χαίρει διὰ τοῦτο — καίτοι σπανίως συμβαίνει καὶ τοῦτο —, ἀλλ' ὁσημέραι εἰλικρινέστερον παρασκευάζεται εἰς ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον κατ' ἀνάγκην μέλλει νὰ συμβῇ.

---

1. Εἰς τὸ κεφάλαιον « Παραδείγματα ὀνείρων » τοῦ βιβλίου μου « Ψυχολογία τοῦ βάθους » παρατίθενται παραδείγματα νευρώσεως, αἴτιον τῶν ὁποίων εἶναι ἡ προσπάθεια προσκολλήσεως εἰς περασμένας ἡλικίας.

Σοφία χαρακτηρίζει τὴν πέμπτην περίοδον τῆς ζωῆς. Εἶναι δὲ ἡ σοφία κάτι τι διάφορον τῆς ὀξείας διανοίας ἢ τῆς βιοτικῆς συνέσεως. Σοφία γεννᾶται, ἂν τὴν πεπερασμένην καὶ παροδικὴν συνείδησιν κατέχῃ ἡ ἰδέα τοῦ ἀπολύτου καὶ τοῦ αἰωνίου καὶ ἐξ αὐτῶν ρίπτεται φῶς εἰς τὴν ζωήν. Ἐν τῇ ἰδέᾳ ταύτῃ ὑπάρχουν αἱ ρίζαι τῆς ἐνεργητικότητος τοῦ γήρατος.

Ὑπάρχουν δύο εἴδη ἐνεργητικότητος: τὸ τῆς ἀμέσου δυνάμεως καὶ τὸ τοῦ νοήματος τῆς ἀληθείας, τοῦ ἀγαθοῦ. Εἰς τὸν διανύοντα τὴν τετάρτην περίοδον διατελοῦν ἀμφότερα ἔν τινι ἰσορροπίᾳ. Οὗτος ὀφείλει νὰ δρᾷ, νὰ ἀγωνίζεται, νὰ φέρῃ εἰς πέρας τὸ ἐπιδιωκόμενον, ἀλλ' ὀφείλει νὰ πράττῃ τὸ γνήσιον, νὰ ἀγωνίζεται περὶ τοῦ ὀρθοῦ, νὰ ἐκτελῇ τὸ ἀγαθόν.

Ἐρχομένου τοῦ γήρατος, ἡ δύναμις χαλαροῦται. Ἀλλὰ καθόσον ὁ ἄνθρωπος ὑπερνικᾷ τὰς ἐσωτερικὰς δυσχερείας, εὐκρινῶς διαβλέπει τὸ νόημα. Δὲν γίνεται δραστήριος, ἀλλ' ἀκτινοβολεῖ. Δὲν ἐνεργεῖ χειροπιαστά, δὲν καθοδηγεῖ, δὲν προσπαθεῖ νὰ γίνεται κύριος τῶν πραγμάτων καὶ προσώπων, ἀλλὰ σαφὴς καὶ εὐκρινὴς παρουσιάζει τὸ νόημα τῶν πραγμάτων, τοῦ κόσμου ἐν γένει, καὶ παρέχει εἰς αὐτὸ διὰ τῆς ἀνιδιοτελείας τῆς διαγωγῆς του ἰδιάζουσαν δύναμιν ἐπιδράσεως.

Τὸ μὲν πνεῦμα ἀνέρχεται εἰς τὴν κορυφήν, τὸ δὲ σῶμα κατέρχεται, χάνει ὁσημέραι περισσότερον ἀπὸ τὴν ζωτικὴν αὐτοῦ δύναμιν. Μόνον περὶ τοῦ ἐγκεφάλου δὲν ἰσχύει τοῦτο. Κατὰ τὸν K. Monakow [1]: « Πάντα μὲν τὰ ἄλλα ὑποχωροῦν, ἀλλ' ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ τοῦ ὑγιοῦς γέροντος εἶναι πάντοτε δυνατὸν νὰ ἐξακριβώνῃ τις αὔξησιν· αἱ τελευταῖον ὡριμάσασαι ὕψισται πνευματικαὶ λειτουργίαι ἀποδεικνύονται καὶ εἰς τὸ βαθὺ γῆρας ἀκόμη ἱκαναὶ πρὸς περαιτέρω ἀνάπτυξιν καὶ διαφόρησιν. Ἰδίᾳ δὲ ἡ ἀνάπτυξις αὕτη εἶναι ἐπηυξημένη ἱκανότης πρὸς κατανόησιν μεγάλων συνδέσεων βιωμάτων. Εἶναι ἡ ἡλικία τῆς μεγάλης ὀρχήστρας, καθ' ἣν τὰ πάντα παίζουν ὁμοῦ. Τότε γράφει ὁ Γκαῖτε τὸν « Φάουστ », ὁ Haynd τὴν « Schöpfung » (Δημιουργίαν) καὶ ὁ Μιχαὴλ Ἄγγελος κατασκευάζει εἰς τὸ πνεῦμά του τὴν θόλον ἐκείνην, ἥτις ἵσταται ὑπεράνω τῶν αἰώνων ὡς τὸ σύμβολον τῆς ἑνώσεως οὐρανοῦ καὶ γῆς. Καὶ ὁ ἁπλοῦς δὲ ἄνθρωπος εἶναι δυνατὸν τότε νὰ φθάνῃ εἰς τὴν βιοτικὴν ἐκείνην σοφίαν, κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ νέοι καὶ δυνατοὶ εὐχαρίστως λαμβάνουν συμβουλάς ».

Ἂν ὑπερνικηθῇ ἡ κρίσις τῆς ἡλικίας ταύτης, ἀνατέλλει νέα ζωὴ μὲ ἀνυπολόγιστον δημιουργικὴν δύναμιν. Εἶναι δὲ δυνατὸν ἡ κρίσις τῆς ἡλικίας ταύτης νὰ διαρκέσῃ ἔτη, ὡς τοῦτο συνέβη λ.χ. εἰς τὸν Γκαῖτε, ὅστις σωματικῶς καὶ ψυχικῶς ἐταλαιπωρεῖτο ἐπὶ πολλὰ ἔτη.

---

1. Ἴδε Maria Waser, Begegnung am Abend, 1933, σελ. 323.

Ἡ ἕκτη περίοδος τῆς ζωῆς.

Παρελθούσης τῆς κρίσεως ταύτης, ὡς εἴπομεν, ἀρχίζει νέα ζωή, ἥτις εἰς πολλοὺς παρατείνεται καὶ πέραν τοῦ 70ου ἔτους, μετὰ τὸ ὁποῖον εἰσέρχεταί τις εἰς τὸ βαθύτατον γῆρας ἢ τὴν ἕκτην περίοδον τῆς ζωῆς. Κατ' αὐτὴν ὁ ἄνθρωπος, ἂν εἶναι ὑγιής, λαμβάνει, ὡς οὐδέποτε ἄλλοτε μέχρι τοῦδε, βαθυτάτην πεῖραν τῆς ὁλότητος τῆς ζωῆς ἀνασκοπῶν αὐτὴν ἀπὸ τῆς γεννήσεως.

Κατὰ τὴν πέμπτην καὶ τὴν ἕκτην τῆς ζωῆς περίοδον ἐδημιουργήθησαν μεγάλα τοῦ πολιτισμοῦ πνευματικὰ ἔργα. Ἔγινε λόγος ἀνωτέρω περὶ τοῦ Γκαῖτε, Χάϋντν καὶ Μιχαὴλ Ἀγγέλου. Κάμνομεν νῦν μνείαν καὶ ἄλλων τινῶν: Ὁ Πλάτων ἔγραψε τὴν «Πολιτείαν» εἰς ἡλικίαν 50 ἐτῶν, τὸν «Θεαίτητον» εἰς ἡλικίαν 62 ἐτῶν, τοὺς «Νόμους» καὶ τὸν «Κριτίαν» κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς του, ἥτις παρετάθη μέχρι τοῦ 80ου ἔτους (428/427 - 348/347). Ὁ Σοφοκλῆς (496 - 406) ἦγεν ἡλικίαν 56 ἐτῶν, ὅτε παρεστάθη ἡ «Ἀντιγόνη», ὀλίγον μετὰ τὸ 67ον ἔτος τῆς ἡλικίας παρεστάθη «Ὁ Οἰδίπους τύραννος». Τοῦ Αἰσχύλου (525 - 456) οἱ «Πέρσαι» παρεστάθησαν, ὅτε οὗτος ἦγεν ἡλικίαν 63 ἐτῶν, ἡ «Ὀρέστεια», ὅτε ἦγε τὸ 67ον ἔτος, ὁ «Προμηθεὺς Δεσμώτης» μικρὸν πρὸ τῆς Ὀρεστείας. Τοῦ Εὐριπίδου (480 - 406) ἡ «Μήδεια» ὅτε οὗτος ἦγεν ἡλικίαν 49 ἐτῶν, ἡ «Ἰφιγένεια ἐν Ταύροις» 68 ἐτῶν. Βραδύτατα ἔχει ὡριμάσει ὁ Κάντιος. Τὸ σημαντικώτατον τῶν ἔργων αὐτοῦ «Ἡ κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου» ἐξεδόθη τὸ 1781, ὅτε ὁ Κάντιος ἦτο 57 ἐτῶν. Τὸ βιβλίον «Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft» «Θρησκεία ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ ψιλοῦ λόγου» ἐξέδωκεν εἰς ἡλικίαν 69 ἐτῶν.

Στρατηγοί τινες καὶ πολιτικοὶ διεκρίθησαν κατὰ τὴν γεροντικὴν ἡλικίαν. Τοιοῦτοι π.χ. ὑπῆρξαν ὁ Μόλτκε, ὁ Χίντεμπουγκ, ὁ Κλεμανσώ, ὁ Τσῶρτσιλ, ὁ Ἀντενάουερ, ὁ Ντὲ Γκώλλ.

Εἰς τὸν ὑπερβάντα τὴν μέσην ἡλικίαν κυρίως εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναπτύσσωνται τελείως τὰ κοινωνικὰ συναισθήματα καὶ τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα.

Εἶναι δὲ πλάνη νὰ νομίζῃ τις, ὅτι ὁ ἡλικιωμένος ὀφείλει νὰ εἶναι ἐντελῶς ἀπηλλαγμένος ἀπὸ συναισθήματα, οἷα εἶναι ἡ ὀργή, ἡ ἀγάπη, ὁ ἐνθουσιασμός. Ἀλλ', ἐὰν τὰ συναισθήματα ταῦτα ἐπιδροῦν εὐεργετικῶς μόνον, ὅταν εἶναι γνήσια, ἡ ἀξίωσις αὕτη περὶ γνησιότητος τίθεται μᾶλλον πρὸς τοὺς ἡλικιωμένους. Οὗτοι δηλαδὴ πρὸ πάντων ὀφείλουν νὰ ἐκδηλώνουν γνησίως, ἀντικειμενικῶς, ἐλεύθεροι δηλαδὴ ἀπὸ κάθε προσωπικὴν ἰδιωφέλειαν καὶ προσωπικὸν ἐνδιαφέρον, τὸν πόνον των, τὴν ὀργήν των, τὴν φιλίαν, τὸν ἐνθουσιασμὸν ὑπὲρ τοῦ ἀγαθοῦ.

Ἡ δρᾶσις τοῦ ἡλικιωμένου διαφέρει ἀπὸ τὴν δρᾶσιν τοῦ νεανίου ἐν πολλοῖς καὶ κατὰ τὸ περιεχόμενον. Ἀλλὰ καὶ ὁσάκις φαίνεται, ὅτι τὸ αὐτὸ ἔργον ἐπιτελεῖται ὑπὸ νεανίου καὶ ὑπὸ ἡλικιωμένου, διάφορος εἶναι ὁ τόνος τῆς ἐργασίας ἑκατέρου. Καὶ ὁ εἰς τὸ ἔσχατον γῆρας φθάνων γέρων, ὁ ἐνεννη-

κοντούτης π.χ. καὶ ἂν δὲν ἔχῃ τὴν δύναμιν νὰ πράττῃ τὸ ἐλάχιστον, τοῦτο δὲν σημαίνει, ὅτι στερεῖται ἀξίας, ἂν κανονικῶς ἔχῃ διανύσει τὸν μέχρι τοῦδε βίον. Διότι καὶ ἐξ ἄλλων ἀνθρώπων, μάλιστα δὲ ἐκ γερόντων ἀκτινοβολεῖται ἐπίδρασις ἐπὶ τῶν ἄλλων, καὶ ἂν, ὡς εἴπομεν, μηδὲν πράττῃ ὁ ἀκτινοβολῶν. Περὶ τῶν γερόντων κυρίως ἰσχύουν αἱ ρήσεις τῶν σοφῶν Κινέζων Lao-tse καὶ Lü-yü, τοὺς ὁποίους παραθέσαμεν εἰς τὸ κεφάλαιον περὶ τῆς τετάρτης περιόδου τῆς ζωῆς.

Ἡ κυρίως γεροντικὴ ἡλικία εἶναι ἡ περίοδος ἀναγεννωμένης πλήρους ἁρμονίας, *ἂν ἡ ἀνάπτυξις ἔχῃ συντελεσθῇ ὁμαλῶς*. Πᾶσαι αἱ νευρικαὶ προστριβαὶ μὲ τὸ περιβάλλον, ἡ σκυθρωπὴ δυσθυμία πρὸς ἄλλους καὶ ὁ ἀπελπισμὸς διὰ τὴν προσωπικὴν περὶ πολλὰ ἀδυναμίαν ἔχουν ὑπερνικηθῇ καὶ λησμονηθῇ. Ἡ φιλοδοξία, ἥτις κατὰ τὰ ἔτη τῆς νεότητος εἶναι δυνατὸν νὰ φονεύῃ καὶ τὰς ἀγνοτάτας προθέσεις τοῦ ἀνθρώπου, ἔχει καταρρεύσει. Ἡ ὁρμὴ πρὸς κτῆσιν δυνάμεως ἔχει παραλύσει, οὐδεμία σημασία ἀποδίδεται εἰς τὸν πλοῦτον.

Ἀλλ' ἐκ τῆς μεγάλης κρίσεως, ἥτις ἐμφανίζεται περὶ τὰς ἀρχὰς τῆς πέμπτης περιόδου τῆς ζωῆς, εἶναι δυνατὸν νὰ ἐλευθερώνῃ τὸν ἄνθρωπον οὐχὶ ἁπλῶς καὶ μόνη ἡ ψιλὴ διάνοια, καὶ ἂν αὕτη εἶναι ἰσχυροτάτη· ἡ δύναμις, ἥτις τῷ ὄντι δύναται νὰ ἐλευθερώνῃ εἶναι ἡ πίστις εἰς τὴν αἰωνιότητα, ἥτις ὁδηγεῖ πέρα τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου. Γηράσκειν σημαίνει πλησιάζειν πρὸς τὸν θάνατον. Ζωηρὰ δὲ ἐγείρονται τὰ βασικὰ τῆς ζωῆς ζητήματα: Εἶναι ὁ θάνατος ἡ διάλυσις εἰς τὸ κενόν; ἢ ἡ μετάβασις εἰς τὸ τῷ ὄντι ὑπάρχον; Μόνον δὲ ἡ θρησκεία εἶναι δυνατὸν νὰ δώσῃ τὴν κατάλληλον ἀπόκρισιν. Θλιβερὸν εἶναι τὸ γῆρας ἄνευ τῆς πίστεως εἰς τὸν Θεόν. Οὐδεμία δὲ ρητορεία βοηθεῖ ἐνταῦθα πρὸς ἔξοδον ἐκ τῆς ἀγωνίας. Ὁ πυρὴν ἐν τῇ ζωῇ τοῦ γέροντος εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι μόνον ἡ προσευχή, οἱανδήποτε μορφὴν καὶ ἂν ἔχῃ αὕτη.

Ὁ ὑπερβὰς τὸ 60ὸν ἔτος εἶναι δυνατὸν νὰ συντάσσῃ αὐτογραφίαν ἄξιαν ἀναγνώσεως. Πρὸ τοῦ 60οῦ ὀφείλει τις νὰ ζῇ μᾶλλον τὴν ζωήν, χωρὶς νὰ περιγράφῃ αὐτήν· διότι πρὸ τοῦ ἔτους τούτου ἐλλείπει συνήθως ἡ ἱκανότης πρὸς τοιαύτην ἀνασκόπησιν τῆς ζωῆς του, ὥστε δικαίως νὰ κρίνῃ περὶ τοῦ παρελθόντος αὐτοῦ. Αὐτογραφίαι, αἵτινες συντάσσονται πρὸ τοῦ 60οῦ ἔτους, ἐὰν πηγάζουν ἐκ ματαιοδοξίας, εἶναι συνήθως ἐριστικαὶ συγγραφαί, οὐδὲ ἐκφράζουν τὰ κατὰ τὸν βίον ὡς ἀποτελοῦντα ὅλον τι. Λαμπρὸν παράδειγμα ἀξιαναγνώστου αὐτοβιογραφίας παρέσχεν ὁ Hans Driesch, Γερμανὸς θεωρούμενος ὑπό τινων ὡς ὁ ἐπιφανέστατος τῶν γερμανοφώνων φιλοσόφων τοῦ 20οῦ αἰῶνος. Ἡ αὐτοβιογραφία τούτου συνετάχθη εἰς ἡλικίαν 71-73 ἐτῶν, ἐξεδόθη δὲ μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ τὸ 1950 ὑπὸ τῆς θυγατρός του Ingeborg Tétaz-Driesch ἐν τῷ ἐκδοτικῷ οἴκῳ Ernst Reinhardt München Basel.

Καθὼς ἤδη ἐλέχθη, μέγας εἶναι ὁ ἀριθμὸς ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, οἵτι-

νες ὑπὸ τὰς διαφόρους περιστάσεις τῆς ζωῆς ἔπραξαν μεγάλα καὶ ἀγαθὰ πνευματικὰ ἔργα μέχρι καὶ πέρα τοῦ 80οῦ ἔτους. Ἀκριβῶς δὲ τοιοῦτοι γέροντες εἶναι δυνατὸν νὰ γίνωνται πηγὴ εἰρήνης καὶ εὐλογίας διὰ τὰς νεωτέρας γενεάς.

Ἡ ἀποστολὴ τοῦ πρώτου ἡμίσεως τῆς ζωῆς εἶναι νὰ θέτῃ στερὰ τὰ θεμέλια ἐν τῇ πραγματικῇ, ἐξωτερικῇ, ζωῇ, πρωτίστως δὲ νὰ ὑπερνικᾷ τὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα θέτει αὕτη (ἀπαιτήσεις τῆς γενετησίου ὁρμῆς, γάμον, ἐπάγγελμα, παντοίους δεσμοὺς καὶ σχέσεις).

Διὰ τοῦτο ἔχει μεγίστην σημασίαν νὰ δύναται ὁ ἄνθρωπος νὰ δημιουργῇ τὰ ὄργανα, τὰ ὁποῖα εἶναι κατάλληλα, διὰ νὰ θέτῃ τὰς ρίζας καὶ νὰ προσαρμόζεται ὀρθῶς πρὸς τὰ λεχθέντα προβλήματα. Δημιουργοῦνται δὲ τὰ ὄργανα ταῦτα διὰ τῆς ὀρθῆς ἀναπτύξεως τῶν πνευματικῶν δυνάμεων εἰς ὅσον τὸ δυνατὸν ἀνώτερον βαθμόν, ὥστε αὗται νὰ κάμνουν χρῆσιν ἐπιτυχῆ τῶν φυσικῶν καταβολῶν.

Ἂν ἐπιτευχθῇ ἡ ἀποστολὴ αὕτη, προστίθεται νῦν, κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τῆς ζωῆς, εἰς τὴν προσαρμογὴν πρὸς τὸν ἔξω κόσμον ἡ προσαρμογὴ πρὸς τὸν ἔσω κόσμον. Ἂν καλῶς ἤθελε ἀναπτυχθῇ καὶ στερεωθῇ ἡ ψυχικὴ διάθεσις τῆς προσωπικότητος πρὸς τὸν ἔξω κόσμον, εἶναι δυνατὸν ἡ ἐνέργεια νὰ στρέφεται ἔπειτα εἰς τὰ μέχρι τοῦδε μᾶλλον ἢ ἧττον παρημελημένα ἐσωτερικὰ ψυχικὰ πράγματα. Τοιουτοτρόπως ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ἀνέρχεται εἰς πραγματικὴν τελείωσιν.

Ἡ ἀποστολὴ τοῦ δευτέρου ἡμίσεως τῆς ζωῆς εἶναι ἡ βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον ἀνάπτυξις τοῦ ἀνθρώπου εἰς τελείαν προσωπικότητα [1]. Φαίνεται δέ, ὅτι τοῦτο κυρίως σημαίνει προπαρασκευὴν εἰς τὸν θάνατον ἐν τῇ βαθυτάτῃ ἐννοίᾳ τῆς λέξεως ταύτης. Διότι ὁ θάνατος δὲν εἶναι ὀλιγώτερον σπουδαῖος τῆς γεννήσεως· καθὼς αὕτη οὕτω καὶ ἐκεῖνος ἀνήκουν ἀχωρίστως εἰς τὴν ζωήν. Αὐτὴ δὲ αὕτη ἡ φύσις κατὰ θείαν οἰκονομίαν, ἂν ὀρθῶς κατανοοῦμεν αὐτήν, μᾶς παρέχει τὴν προστασίαν της. Ὅσον δηλαδὴ περισσότερον προχωρεῖ ἡ ἡλικία, τόσον περισσότερον καλύπτεται τρόπον τινὰ διὰ πέπλου ὁ ἔξω κόσμος, ὁ ὁποῖος ὀσημέραι περισσότερον χάνει ἀπὸ τὸ χρῶμα, ἀπὸ τὸν τόνον καὶ τὴν ἡδονήν, ἐνῷ συγχρόνως ἐντονώτερον καλεῖ καὶ ἀπασχολεῖ ἡμᾶς ὁ ἐσωτερικὸς κόσμος. Ὁ γηράσκων ἄνθρωπος σὺν τῷ χρόνῳ περισσότερον προσεγγίζει εἰς τὴν κατάστασιν μειώσεως καὶ τέλος τῆς ἀπωλείας τῆς συνειδητότητος διαρρέων τρόπον τινὰ εἰς ἀπρόσωπα, ὁμαδικά, ψυχικὰ γεγονότα, ἐκ τῶν ὁποίων κάποτε ὡς παιδὶ ἀνεδύετο μὲ μεγάλους κόπους. Τοιουτοτρόπως ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, ὅστις ἀποθνήσκει εἰς τὸ βαθὺ γῆρας, περιγράφει κύκλον. Ἀρχὴ καὶ τέλος συμπίπτουν. Τοῦτο ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων ἐξεφράσθη διὰ τῆς εἰκόνος τοῦ *οὐροβόρου* ὄφεως, δηλαδὴ

---

1. Περὶ τῆς ἐννοίας τῆς προσωπικότητος πραγματευόμεθα εἰς τὸ βιβλίον ἡμῶν «Ἐπίτομος γενικὴ παιδαγωγική», δευτέρα ἔκδοσις 1963.

ὄφεως, ὁ ὁποῖος τρώγει τὴν οὐράν του[1]. Καθόσον δὲ ὁ γέρων μεταβαίνει ἀπὸ τὴν συνειδητὴν ζωὴν εἰς τὴν ἀσυνείδητον, μειοῦνται συγχρόνως καὶ αἱ σωματικαὶ δυνάμεις οὕτως, ὥστε σὺν τῷ χρόνῳ ἀναγκαιότεραι νὰ γίνωνται αἱ μέριμναι τοῦ περιβάλλοντος καὶ τοῦ στενοτέρου καὶ τοῦ εὐρυτέρου, δηλαδὴ τοῦ κοινωνικοῦ, περὶ τῶν σωματικῶν ἀναγκῶν αὐτοῦ. Οὕτω δὲ παρέχεται ἀφορμὴ εἰς ἠθικὴν τελειοποίησιν τοῦ περιβάλλοντος διὰ τῶν θυσιῶν αὐτοῦ περὶ τοῦ γέροντος. Ἠθικὴ δὲ ἀπαίτησις τίθεται καὶ εἰς τὸν γέροντα, ὅστις, καθόσον αἱ πνευματικαὶ αὐτοῦ δυνάμεις ἐπιτρέπουν, ὀφείλει πᾶν νὰ πράττῃ, ὥστε νὰ μὴ δυσχεραίνῃ διὰ δυσθυμίας, διὰ παντοίων ἰδιοτροπιῶν, τὸ ἔργον τῆς περιθάλψεως αὐτοῦ ὑπὸ τῶν περὶ αὐτόν.

Ἐπανέρχεται τρόπον τινὰ ὁ γέρων εἰς ζωὴν ὁμοίαν πρὸς τὴν ζωὴν μικροῦ παιδιοῦ. Ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, ὡς ἐλέχθη, διαγράφει κύκλον. Ἀλλ' ὑπάρχει μία λίαν οὐσιώδης διαφορὰ μεταξὺ τῆς ζωῆς παιδιοῦ καὶ τῆς ζωῆς γέροντος. Τοῦ μὲν παιδιοῦ δηλαδὴ ἡ ζωὴ ἀνέρχεται, ἀναπτύσσεται. Τὸ παιδὶ ἔχει μέλλον, εἶναι πλῆρες ἐλπίδων. Ὁ γέρων τοὐναντίον δὲν ἔχει μέλλον, οὐδὲν προσδοκᾷ πλέον ἐν τῷ ἐπιγείῳ βίῳ, ὁσημέραι δὲ περιορίζεται περισσότερον ἡ αὐτοσυνειδησία του.

Καὶ τώρα καιρὸς εἶναι νὰ προβῶμεν εἰς συστηματικωτέραν ἀνασκόπησιν τῶν περιόδων τῆς ζωῆς.

Ἀνασκόπησις καὶ συσχετισμὸς τῶν περιόδων τῆς ζωῆς.

Ἑκάστη ἡλικία ἔχει τὰ ἰδικά της προβλήματα. Ἑκάστη εἶναι ἰδιάζουσα βαθμὶς τῆς ζωῆς καθ' ἑαυτὴν καὶ ἐκφράζει ὅλως ἰδιαιτέραν μερίδα τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως. Ἑκάστη περίοδος εἶναι ἀναγκαία καὶ εὐφρόσυνος, εἰς οὐδεμίαν δὲ πρέπει νὰ ἀποδίδωνται τελικῶς τὰ πρωτεῖα· διότι καθ' ἑαυτήν, χωρισμένη ἀπὸ τὰς ἄλλας, πᾶσα περίοδος θὰ ἦτο ἀστήρικτος καὶ ἄκαρπος.

Αἱ περίοδοι τῆς ζωῆς πᾶσαι εἶναι ἐξ ἀρχῆς προεσχηματισμέναι ἐν τῇ καταβολῇ. Καὶ εἶναι δυνατὸν εἰς ἑκάστην νὰ παρατηροῦνται ἐν μέρει εἰσέτι ἀνανάπτυκτα ἢ φθίνοντα ἤδη τὰ γνωρίσματα ὅλων τῶν περιόδων. Πᾶς ἄνθρωπος διανύει αὐτὰς κατὰ διάφορον δὲ *ἐν μέρει* ἕκαστος τρόπον. Οὔτε ἡ ἔντασις, οὔτε ἡ ἔκτασις ἑκάστης εἶναι ἡ αὐτὴ εἰς πάντας. Κατ' οὐσίαν ὅμως αὗται ἀναφαίνονται καθ' ὅμοιον (οὐχὶ τὸν αὐτὸν) τρόπον. Διὰ δὲ τοῦτο εἶναι δυνατὴ ἡ ἐπικοινωνία τῶν ἀνθρώπων ἀναμεταξύ των καὶ ἡ ἀνάπτυξις ποικίλων σχέσεων.

Ἀγόρια καὶ κορίτσια, πάπποι καὶ πρόπαπποι, νεανίαι καὶ νεάνιδες,

---

1. Ὁ Ἰωάννης Λυδός, Ἕλλην συγγραφεὺς τοῦ 5ου - 6ου αἰῶνος μ.Χρ., ἐν τῷ βιβλίῳ « Περὶ μηνῶν », σ. 84 λέγει: « Αἰγύπτιοι καθ' ἱερὸν λόγον δράκοντα οὐρηβόρον ταῖς πυραμίσιν ἐγγλύφουσιν ».

πατέρες καὶ μητέρες, πάντες οὗτοι παίζουν ὁμοῦ, ἕκαστος δὲ κατὰ τὸν ἰδικόν του τρόπον, ἐν τῇ μεγάλῃ συμφωνίᾳ τῆς ζωῆς, ἔχουν ἀνάγκην ἀλλήλων καὶ ἀποβαίνουν γόνιμοι εἰς ἀλλήλους.

Ἡ προσωπικὴ ζωὴ ἑκάστου ἀνθρώπου ὁμοιάζει μὲ μελῳδίαν, κατὰ τὴν ὁποίαν τὸν κύριον τόνον δίδει ἡ ἑκάστοτε παροῦσα ἡλικία, συνηχοῦσιν ὅμως καὶ αἱ ἄλλαι ἡλικίαι κατὰ τρόπον τοιοῦτον, ὥστε νὰ παράγεται ἁρμονία. Οὐδεμία περίοδος τῆς ζωῆς εἶναι ἀμιγής. Πᾶσα μεταγενεστέρα παραλαμβάνει στοιχεῖά τινα προηγουμένων. Καὶ πᾶσα προηγουμένη περιέχει ὑποτυπωδῶς στοιχεῖά τινα τῶν μεταγενεστέρων.

Πᾶς δὲ λαὸς ἀποτελεῖται εἰς πᾶσαν στιγμὴν ἀπὸ ἐκπροσώπους ὅλων τῶν ἡλικιῶν, ὡς εἴπομεν. Ἂν ἑκάστη ἡλικία ἐκπροσωπῆται ὀρθῶς, ἐπικρατεῖ ἁρμονία. Ἔχομεν πρὸ ἡμῶν μεγάλην ὀρχήστραν, εἰς τὴν ὁποίαν παίζουν ὅλα τὰ ὄργανα, τὰ ὁποῖα εἶναι κατάλληλα εἰς κάθε ἡλικίαν καὶ ἐν ἑκάστῃ ἡλικίᾳ εἰς τοὺς διαφόρους τύπους προσώπων.

Ὁ πλήρης καὶ ἄρτιος οὗτος βίος ἀπὸ γεννήσεως μέχρι θανάτου εἰς βαθὺ γῆρας συμβολικῶς παριστάνετο ἀπὸ παναρχαίων χρόνων διὰ τοῦ οὐροβόρου ὄφεως, ὡς ἐλέχθη.

Παραθέτομεν δύο παραδείγματα μακρᾶς ὁμαλῆς ζωῆς. Τὸ ἓν λαμβάνομεν ἐκ τῆς Κύρου Παιδείας τοῦ Ξενοφῶντος, Η, 7, 6-9· « Παῖδες ἐμοί, λέγει Κῦρος ὁ πρεσβύτερος, καὶ πάντες οἱ παρόντες φίλοι, ἐμοὶ μὲν τοῦ βίου τὸ τέλος ἤδη πάρεστιν, ἐκ πολλῶν τοῦτο σαφῶς γινώσκω· ὑμᾶς δὲ χρή, ὅταν τελευτήσω, ὡς περὶ εὐδαίμονος ἐμοῦ λέγειν καὶ ποιεῖν πάντα. Ἐγὼ γὰρ παῖς τε ὢν τὰ ἐν παισὶ νομιζόμενα καλὰ δοκῶ κεκαρπῶσθαι, ἐπεί τε ἥβησα, τὰ ἐν νεανίσκοις, τέλειός τε ἀνὴρ γενόμενος τὰ ἐν ἀνδράσι· σύν τε χρόνῳ προϊόντι ἀεὶ συναυξανομένην ἐπιγινώσκειν ἐδόκουν καὶ τὴν ἐμὴν δύναμιν, ὥστε καὶ τοὐμὸν γῆρας οὐδεπώποτε ᾐσθόμην τῆς ἐμῆς νεότητος ἀσθενέστερον γιγνόμενον καὶ οὔτ' ἐπιχειρήσας οὔτ' ἐπιθυμήσας οἶδα ὅτου ἠτύχησα κ.τ.λ. Καὶ τὸν μὲν παρελθόντα χρόνον ἔπραττον οὕτως, ὥσπερ ηὐχόμην· φόβος δέ μοι συμπαρομαρτῶν, μή τι ἐν τῷ ἐπιόντι χρόνῳ ἢ ἴδοιμι ἢ ἀκούσαιμι ἢ πάθοιμι χαλεπόν, οὐκ εἴα με μέγα φρονεῖν οὐδ' εὐφραίνεσθαι ἐκπεπταμένως κ.τ.λ. Τὸ δ' ἐμὸν σῶμα, ὦ παῖδες, ὅταν τελευτήσω, μήτε ἐν χρυσῷ μήτε ἐν ἀργύρῳ μήτε ἐν ἄλλῳ μηδενί, ἀλλὰ τῇ γῇ ὡς τάχιστα ἀπόδοτε κ.τ.λ. ».

Τὸ δὲ ἕτερον παράδειγμα λαμβάνομεν ἐκ τοῦ βιβλίου τῆς Ἑλβετίδος ποιητρίας Maria Waser « Begegnung am Abend », ἐν ᾧ αὕτη περιγράφει τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς τοῦ εἰς ἡλικίαν 77 ἐτῶν τὸ 1930 ἀποθανόντος ἐν Ζυρίχῃ μεγάλου ἐρευνητοῦ τοῦ ἐγκεφάλου Κωνσταντίνου φὸν Μονακώβ, καθηγητοῦ τῆς νευρολογίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Ζυρίχης.

Παραθέτομεν ἐν μεταφράσει κατὰ λέξιν τὸ σχετικὸν μὲ τὸ ζήτημα ἡμῶν χωρίον :

« Ἐφ' ὅσον ἡ σύζυγος ἦτο πλησίον του, ἡ ζωὴ ἦτο φαιδρά, σχεδὸν

ρεμβώδης ὁδοιπορία ὡσὰν ἐπὶ ἀγροῦ ἡλιοβλήτου γεμάτου ἀπὸ δέματα σταχύων· ἀφοῦ δὲ τὸν ἀφῆκεν ἡ σύζυγος, ἔγινεν ὁδοιπορία σιωπηρὰ πρὸς τὴν κορυφήν· στενὴ ὁδὸς διὰ μέσου λεπτοῦ λάμποντος ἀέρος μὲ θέας ἐπὶ τὰ πέριξ πάντοτε εὐρυνομένας, μὲ ἀδιαλείπτως εὐρυνομένους ὁρίζοντας· τέλος δὲ ἡ ὁδὸς αὕτη — ὡς πᾶσα ἀληθινὴ πρὸς τὴν κορυφὴν ὁδὸς — κατέληξεν εἰς τόπον μακρὰν τῶν ἀνθρώπων κείμενον, εἰς τὸν ὁποῖον κατὰ θεῖον προορισμὸν ὤφειλε νὰ φθάσῃ».

«Τώρα ἔχουν πέσει ἀπὸ ἐπάνω μου ὅλα, ὅσα μοῦ εἶχον προσδοθῆ ἔξωθεν. Ἐπάγγελμα, ὄνομα, τίτλοι, τιμαὶ — ἂς μὴ ἐξετασθῇ, ἂν ἐπαξίως ἢ ἀναξίως — ὅλα ἔχουν χάσει τὴν ἀξίαν των καὶ ἀπομένω πλέον μόνος ἐγὼ ὁ ἴδιος, ὁ γέρων Κώστας· ὅλα δὲ τώρα πλέον φαίνονται ἐνιαῖα καὶ παντελῶς ἔλλογα· διότι εἴτε ὁ μικρὸς Κώστας εἴτε ὁ γέρων Κώστας — πάντα, ὅσα οὗτος εἶχε πράξει ἀπέβλεπον μόνον εἰς τὸ ἕν, εἰς τὸ θαῦμα τοῦτο, τὴν ζωήν. Εἴτε δὲ σήμερον εἴτε αὔριον μέλλω νὰ ἀπέλθω, εἶμαι ἕτοιμος. Ἀλλὰ αἰσθάνομαι χαρὰν διὰ πᾶσαν ἡμέραν· διότι διαπύρως ἀγαπῶ αὐτὴν τὴν ζωήν».

Ἐκ τῆς ὅλης βιογραφίας τοῦ Μανακώβ, ὡς ἐξεπόνησεν αὐτὴν ἡ Μαρία Βάζερ, μάλιστα δὲ ἐκ τοῦ παρατεθέντος χωρίου, καταφαίνεται ἡ ἀπηλλαγμένη ἀπὸ τὴν χρονδροειδῆ ὕλην ἱλαρὰ εὐθυμία τοῦ γήρατος, ἥτις εἶναι δυνατὸν νὰ ὀνομάζεται ἡ «αἰωνία εὐθυμία» καὶ τὴν ὁποίαν εἰκονίζει ἐν τῷ κύκλῳ, ὅστις σχηματίζεται ὑπὸ τοῦ οὐροβόρου ὄφεως, τὸ παριστάμενον ἐν αὐτῷ πρόσωπον τῆς αἰωνιότητος. Ἐν τῇ τοιαύτῃ εὐθυμίᾳ ἀποκαλύπτεται εὔρωστος ἡ βίωσις τῆς ὁλότητος τῆς ζωῆς, τὸ ἀληθὲς μόνιμον νόημα αὐτῆς, ἐνώπιον τοῦ ὁποίου ὑποχωροῦν ὡς ἁπλᾶ σύμβολα καὶ παραβολαὶ τὰ ἐπὶ μέρους μοιραῖα γεγονότα. Ὀλίγοι ἄνθρωποι ἐκ τῶν πεπολιτισμένων, μάλιστα δὲ εἰς τὴν σημερινὴν ἐποχήν, κατορθώνουν νὰ φθάσουν εἰς τὴν εὐθυμίαν ταύτην. Οἱ πλεῖστοι διὰ λόγους ἐσωτερικοὺς καὶ ἐξωτερικοὺς δὲν ἔχουν τὴν εὐτυχίαν νὰ ἀπολαύουν, ὧριμοι πλέον γενόμενοι, τοὺς καρποὺς τῆς ὁλότητος τῆς ζωῆς. Καταστρέφονται καὶ σήπονται συνήθως οὗτοι εἰς δυσθυμίαν, εἰς πικρίας καὶ νόσους καὶ τέλος βαδίζουν *μὲ ἀγανάκτησιν* εἰς τὸν ἀναπόφευκτον θάνατον.

Ὁ Μανακώβ, εἷς ἐκ τῶν μεγίστων νευρολόγων τῆς οἰκουμένης ἀπὸ τῆς Ἀναγεννήσεως μέχρι σήμερον, εἶναι ζωντανὸν παράδειγμα ἀνδρός, ὅστις, ἀγωνισθεὶς πρὸς πολλὰς πικρίας τῆς ζωῆς, κατώρθωσε νὰ διαφυλάξῃ τὴν ψυχικήν του εὐρωστίαν μέχρι τελευταίας πνοῆς. Βλέπομεν τὸν ἄνδρα, ὅστις, προϊούσης τῆς ἡλικίας, ἀπηλλάσσετο ἀπὸ τὴν ἐπήρειαν τῆς ὕλης, τῶν τιμῶν, τῶν ἀξιωμάτων, τὰ ὁποῖα δικαίως ἀπένεμον εἰς αὐτὸν οἱ ἄλλοι. Εἶναι ἀσφαλὲς τεκμήριον ψυχικῆς ἀνωμαλίας, νευρώσεως ἢ ψυχώσεως, ἂν βλέπῃ τις ἀνθρώπους τῆς τετάρτης, τῆς πέμπτης καὶ τῆς ἕκτης περιόδου τῆς ζωῆς φλεγομένους ἀπὸ τὴν ἄσβεστον ἐπιθυμίαν νὰ περιβάλλωνται ὁσημέραι μὲ περισσό-

τερα ἀξιώματα, μὲ περισσότερα παράσημα καὶ ἄλλας τιμὰς καὶ νὰ ἐπιδιώκουν τὰς ἐπευφημίας καὶ τὰ χειροκροτήματα τοῦ πλήθους[1].

Διὰ τῶν λεγομένων τούτων ἐρχόμεθα εἰς τὴν ἀκριβεστέραν ἔρευναν τοῦ ζητήματος τῆς διαταραχῆς τῆς ἁρμονικῆς σχέσεως τῶν περιόδων τῆς ζωῆς.

Ἡ διαταραχὴ τῆς κοινωνικῆς ἁρμονίας.

Εἶναι βέβαιον, ὅτι πολὺ ὀλίγοι σήμερον κατορθώνουν νὰ διανύουν βίον μακρὸν οὕτως ὡλοκληρωμένον, ὡς ὑπῆρξεν ὁ βίος Κύρου τοῦ πρεσβυτέρου καὶ τοῦ Κωνστ. Μονακώβ. Πολλοὶ ἀστοχοῦν περὶ τὴν λύσιν προβλημάτων, τὰ ὁποῖα τίθενται εἰς τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τῆς δευτέρας περιόδου τῆς ζωῆς. Ἡ τετάρτη περίοδος κατακλύζεται πλειστάκις ἀπὸ βιώματα τῆς τρίτης καὶ τῆς δευτέρας περιόδου τῆς ζωῆς. Τοῦτο ἀποδεικνύουν οἱ ἀναρίθμητοι σήμερον ἐφηβίζοντες καὶ νηπιάζοντες ἐνήλικοι. Τὸ πρόβλημα π.χ. τοῦ γάμου, τὸ ὁποῖον, ὡς ἐλέχθη, πρέπει νὰ λύεται μεταξὺ τῆς δευτέρας καὶ τῆς ἀρχῆς τῆς τρίτης περιόδου, παραλαμβάνεται πολλάκις ἄλυτον ὑπὸ τῆς τετάρτης. Ἐν αὐτῇ δὲ ἀντὶ νὰ ἐπιδιώκεται λύσις αὐτοῦ σύμφωνος πρὸς τὰ ἄλλα, πρωτεύοντα, προβλήματα αὐτῆς, τοὐναντίον ἐπιδιώκεται λύσις τοιαύτη, οἵα ἁρμόζει εἰς τὰς προηγουμένας ἡλικίας, καθ' ἃς τὸ πρόβλημα τοῦ γάμου φύσει εἶναι ἐκ τῶν πρώτων. Τοιαύτη δὲ λύσις, ἀνώμαλος οὖσα, φέρει ψυχικὴν ταραχήν. Οὕτως ἔχει τὸ πρᾶγμα καὶ ὁσάκις τὸ πρόβλημα τοῦ γάμου λύεται κατὰ μεταγενεστέρας ἡλικίας.

Φαίνεται, ὅτι ἡ τετάρτη περίοδος, κατακλυζομένη ἀπὸ τὰς προσπαθείας διατηρήσεως ἐν αὐτῇ βιωμάτων τῶν πρώτων περιόδων, κατ' ἀνάγκην πάσχει ἀπὸ ἀπωθήσεις βιωμάτων, τὰ ὁποῖα φύσει ἀνήκουν εἰς αὐτήν. Οὕτω δὲ παράγονται νευρώσεις καὶ ψυχώσεις, αἵτινες μεταδίδονται καὶ εἰς τὰς προηγουμένας ἡλικίας. Αἱ ψυχικαὶ δηλαδὴ ἀνωμαλίαι βρεφῶν, νηπίων, ἐφήβων, νεανιῶν, νεανίδων κύριον αἴτιον ἔχουν τὴν ψυχικὴν ἀνωμαλίαν ὡρίμων ἀνδρῶν καὶ γερόντων. Ἀλλ' ὅμως δὲν εἶναι νευρωτικοὶ πάντες οἱ ἔχοντες ἄλυτα προβλήματα. Διότι νευρωτικὸς εἶναι ἐκεῖνος, ὅστις δὲν ἔχει συνείδησιν, δηλαδὴ ἐπίγνωσιν, τῶν προβλημάτων αὐτοῦ, ἐνῷ ἐκεῖνος, ὅστις πάσχει ἐκ τῶν *συνειδητῶν* προβλημάτων αὐτοῦ καὶ ἀγωνίζεται ἐν ἐπιγνώσει πρὸς λύσιν αὐτῶν δὲν εἶναι ἀσθενής, δὲν εἶναι νευρωτικός. Ἐν τέλει δὲ οὗτος ἢ εὑρίσκει τὴν λύσιν ἢ περιλαμβάνει τὸ ἄλυτον πρόβλημα εἰς ἄλλο γενικώτερον καὶ ἀνώτερον καὶ οὕτως ἀμβλύνει τὴν ὀξύτητα αὐτοῦ. Ὅτι δὲ πρόκειται σήμερον περὶ γενικῆς νευρώσεως ἐξεθέσαμεν ἀλλα-

1. Περὶ τοῦ πάθους τῆς φιλοδοξίας κάμνομεν λόγον εἰς τὸ κεφάλαιον « Ἡ ἔννοια τῆς προσωπικότητος » τοῦ βιβλίου « Ἐπίτομος γενικὴ παιδαγωγική », ἔκδοσις δευτέρα, 1963.

χοῦ[1]. Ἐνταῦθα δὲ περιοριζόμεθα εἰς γνώμην τὴν ὁποίαν εἶπε μετὰ τὸν πρῶτον οἰκουμενικὸν πόλεμον ὁ Μοναχώβ[2]:

« Βλέπω, λέγει οὗτος, ἐν τῇ παγκοσμίῳ καταστροφῇ φαινόμενον νόσου, παγκόσμιον νεύρωσιν, ἥτις ἀναγκαίως τὸ αἴτιον αὐτῆς εἶχεν εἰς τὰς αὐτὰς πεπλανημένας ὁδοὺς τῆς διαμορφώσεως τῆς ζωῆς, καθὼς ἡ ψυχικὴ νόσος τοῦ ἀτόμου ».

Θὰ προσπαθήσωμεν νὰ διευκρινήσωμεν τὴν γνώμην ἡμῶν διὰ συγκεκριμένων παραδειγμάτων.

Ὁ Ναπολέων ὁ Α' ὑπῆρξεν εὐτυχὴς κατὰ τοῦτο, ὅτι ἀκριβῶς κατὰ τὴν εἴσοδον αὐτοῦ εἰς τὴν τρίτην περίοδον τῆς ζωῆς ἡ πολιτικὴ κατάστασις τῆς Γαλλίας ἐπέτρεψεν εἰς αὐτὸν νὰ καταδείξῃ τὰ μεγάλα στρατιωτικὰ προτερήματά του *ὅλως κατὰ φύσιν*. Ὁ Ναπολέων ἐμφανίζεται ὡς ἐνσάρκωσις τῆς τρίτης ἡλικίας διὰ τῆς σφοδρᾶς, πολλάκις ἀγρίας, ἐνεργητικότητος, διὰ τῆς εἰς τὰ ἄκρα ἐντεταμένης βουλήσεως, διὰ τῶν νικῶν καὶ διὰ τῶν πλανῶν αὐτοῦ.

Ἀλλ' ἑλκυθεὶς ὑπὸ τῆς λάμψεως, τὴν ὁποίαν ἔδωκεν εἰς αὐτὸν ἡ τρίτη περίοδος τῆς ζωῆς του, δὲν ἠδυνήθη νὰ εὕρῃ τὴν ὁδόν, ἥτις ὁδηγεῖ εἰς τὴν τετάρτην, ὅπερ εἶναι ὡσαύτως ἀναγκαῖον πρὸς διατήρησιν τῆς ψυχικῆς ἰσορροπίας τοῦ ἀτόμου καὶ πρὸς διατήρησιν καὶ προκοπὴν τῆς πολιτείας.

Ἱδρύεται μέν, ὡς εἴπομεν, καὶ ὀργανώνεται πολιτεία τις κυρίως διὰ τῆς δυνάμεως τῆς τρίτης ἡλικίας, ἀλλ' ἡ δύναμις αὕτη, παραμένουσα σκληρά, ἀνεπιεικὴς καὶ ἀδιάλλακτος, ἐν τέλει καταστρέφει ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον θέλει νὰ οἰκοδομῇ, ἂν δὲν ἐπέμβῃ ἡ καταπραΰνουσα, ἡ διαλλάσσουσα καὶ ἀνυψώνουσα εἰς ἀνώτερον πνευματικὸν ἐπίπεδον τετάρτη.

Ἂν ὁ Ναπολέων, ἀνελθὼν εἰς τὴν κορυφὴν τῆς δυνάμεως αὐτοῦ περὶ τὸ 40ὸν ἔτος τῆς ζωῆς του, δὲν εἶχεν ἀπωθήσει εἰς τὸ ἀσυνείδητον τὰ φύσει νῦν ἀναφαινόμενα βιώματα καὶ πράξεις τῆς τετάρτης περιόδου, ἄν, ἀντὶ νὰ συνεχίζῃ τὸ ἔργον τοῦ ἐν πολέμῳ νικητοῦ, εἶχεν ἀκολουθήσει τὸ ἔργον εἰρηνοποιοῦ ἐν Εὐρώπῃ, πιθανώτατα θὰ εἶχεν ἀποφύγει τὸν ἐξαφανισμόν του.

Ἀλλ' οὗτος ἐπεδίωκε καὶ κατὰ τὴν τετάρτην περίοδον τῆς ζωῆς του τὴν ἐξωτερικὴν λάμψιν. Δὲν ἠδυνήθη οὗτος νὰ εὕρῃ τὴν ὁδὸν πρὸς τὰς ηὐλογημένας δυνάμεις τῆς νέας περιόδου τῆς ζωῆς του καὶ διὰ τοῦτο ἐξηντλήθη, ἀπέκαμε. Οἱ ὑστερικοὶ ἔμετοι καὶ οἱ λυγμοί, τοὺς ὁποίους προεκάλεσεν εἰς αὐτὸν ἡ ἀνάγνωσις μετὰ τὴν ἐν Βατερλῷ ἥτταν τῆς ἀποφάσεως τῆς ἀγγλικῆς κυβερνήσεως περὶ ἐξορίας αὐτοῦ εἰς τὴν νῆσον τῆς Ἁγίας Ἑλένης, εἶναι ἀψευδὲς τεκμήριον τῆς νευρώσεως αὐτοῦ, ἥτις προῆλθεν ἐκ τῆς ἀπωθήσεως

---

1. Ἴδε τὰ βιβλία ἡμῶν : 1) Χαρακτῆρες ἢ ψυχολογικοὶ τύποι, 2) Ψυχολογία τοῦ βάθους, 3) Τὸ περὶ ψυχῆς πρόβλημα, 4) Ἀνθρωπολογικαὶ μελέται.

2. Maria Waser, Begegnuug am Abend, σ. 231.

εἰς τὸ ἀσυνείδητον τῶν ἰδιοτήτων τῆς τετάρτης ἡλικίας καὶ κατ' ἀκολουθίαν τῆς προσπαθείας νὰ ἐμμένῃ ἐν τῇ τρίτῃ.

Ὅμοιόν τι συνέβη καὶ μὲ τὸν Μουσολίνη καὶ Χίτλερ. Ἀμφότεροι ἀπωθοῦντες εἰς τὸ ἀσυνείδητον ἰδιότητας τῆς τετάρτης περιόδου τῆς ζωῆς προσεπάθησαν κατ' αὐτὴν νὰ διατηροῦν ἐνεργοὺς ἐν τῇ συνειδήσει ἰδιότητας τῆς τρίτης περιόδου. Ἐντεῦθεν δὲ ἐπήγασεν ἡ τὸν τραγικὸν ἐξαφανισμὸν αὐτῶν καὶ τὰς γνωστὰς μεγάλας καταστροφὰς ἐπενεγκοῦσα εἰς ὅλην τὴν Οἰκουμένην σφοδρὰ νεύρωσις αὐτῶν. Ὁ μὲν Μουσολίνη κατέλαβεν ἐν Ἰταλίᾳ τὴν ἀρχὴν μετὰ τὴν γνωστὴν πορείαν πρὸς τὴν Ρώμην τὸ 1922 εἰς ἡλικίαν 39 ἐτῶν, δηλαδὴ περὶ τὸ τέρμα τῆς τρίτης περιόδου τῆς ζωῆς, ἔσυρε δὲ τὴν Πατρίδα αὐτοῦ εἰς τὸν δεύτερον οἰκουμενικὸν πόλεμον εἰς ἡλικίαν 56 ἐτῶν, δηλαδὴ κατὰ τὸ τέρμα τῆς τετάρτης περιόδου. Ὀλίγον δὲ προτύτερον εἶχε παρασύρει αὐτὴν εἰς τὸν ἄδικον καὶ μὲ μεγάλην ἀπανθρωπίαν διεξαχθέντα πόλεμον κατὰ τῆς Αἰθιοπίας.

Ὁ δὲ Χίτλερ κατέλαβε τὴν ἀρχὴν ἐν Γερμανίᾳ τὸ 1934 εἰς ἡλικίαν 45 ἐτῶν, δηλαδὴ μετὰ τὴν εἴσοδον αὐτοῦ εἰς τὴν τετάρτην περίοδον τῆς ζωῆς, προεκάλεσε δὲ τὸν δεύτερον οἰκουμενικὸν πόλεμον εἰς ἡλικίαν 50 ἐτῶν, δηλαδὴ περὶ τὸ μέσον τῆς τετάρτης περιόδου.

Νομίζω, ὅτι ἀκριβὴς ψυχολογικὴ ἔρευνα ἤθελε φέρει εἰς φῶς καὶ ἄλλα παρόμοια παραδείγματα νευρώσεως ἀνδρῶν ἀπωθούντων τὰς φύσει ἀναφαινομένας ἰδιότητας χάριν τῆς διατηρήσεως ἄλλων, αἵτινες ἀνήκουν εἰς προηγουμένην περίοδον τῆς ζωῆς. Πολλοὶ δὲ ἐξ ἐκείνων, οἵτινες ἐγκωμιάζονται ὑπὸ τῆς ἱστορίας καὶ δὴ καὶ ἐξ ἐκείνων, οἵτινες ἀποκαλοῦνται μεγάλοι, ἤθελον καταδειχθῆ ἐκ τοιαύτης ἐρεύνης ἄξιοι ὑποβιβασμοῦ εἰς πολὺ κατωτέραν βαθμίδα ὑπὸ τὴν ἔποψιν ἀγαθῶν παραγόντων τοῦ πολιτισμοῦ. Τὰ ἔργα τούτων εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι μεγάλα ποσοτικῶς, ἀλλ' οὐχὶ ποιοτικῶς.

Παράδειγμα ἀνδρὸς ὁμαλῶς ἀνεπτυγμένου καὶ τῷ ὄντι *ποιητικῶς* μεγάλου εἶναι ὁ Σωκράτης καὶ ἄλλοι.

Εἶναι, νομίζω, δυνατὸν πολλάκις τῷ ὄντι σπουδαῖοι ὑπὸ τὴν ἔποψιν πολιτισμοῦ ἄνθρωποι, ἄνδρες καὶ γυναῖκες, νὰ εἶναι ἀφανεῖς, νὰ ἀγνοοῦνται δὲ καὶ ὑπὸ τῆς ἱστορίας, ἐπειδὴ τὰ ἔργα αὐτῶν δὲν γεννοῦν τὴν μεγάλην ἐκείνην *ποσοτικὴν* ἐντύπωσιν, ἥτις φαίνεται ἀναγκαία πρὸς διατήρησιν αὐτῆς ἐν τῇ μνήμῃ.

Ὑπάρχουν ἐν γένει πολλὰ τεκμήρια μαρτυροῦντα, ὅτι ἡ σημερινὴ μεγάλη ψυχικὴ ἐν γένει καὶ ἠθικὴ ἰδιαιτέρως κρίσις τῆς πεπολιτισμένης ἀνθρωπότητος[1] κύριον αἴτιον ἔχει τὴν ὑπὸ ἐκπροσώπων τῆς τετάρτης καὶ τῶν μετ' αὐτὴν περιόδων τῆς ζωῆς, αἵτινες εἶναι οἱ δημιουργοὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ πολι-

1. Περὶ τῆς κρίσεως ταύτης πραγματευόμεθα εἰς τὸ βιβλίον μας « Χαρακτηρισμὸς τῆς ἐποχῆς μας ».

τισμοῦ, ἀπώθησιν τῶν εἰς αὐτὰς οἰκείων ἰδιοτήτων καὶ κατ' ἀκολουθίαν τὴν προσπάθειαν πρὸς ἐμμονὴν εἰς τρόπον ζωῆς οἰκεῖον εἰς προηγουμένας περιόδους.

Οὕτω π.χ. πολυάριθμοι εἶναι αἱ γυναῖκες καὶ οἱ ἄνδρες πρὸ πάντων τῶν πόλεων, οἵτινες, ὡς εἴπομεν ἐν τῷ χαρακτηρισμῷ τῆς τετάρτης ἡλικίας, ὑπερβάντες τὸ 40ὸν ἔτος τὸ πᾶν πράττουν, διὰ νὰ παρουσιάζωνται ὡς νέοι ἢ νεάνιδες, βαφόμενοι, ἐνδυόμενοι ὡς νέοι κλπ. Θὰ εἴπωμέν τινα περὶ τῆς σημασίας τοῦ πράγματος τούτου. Ἀρχίζομεν δὲ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ἡμῶν προγόνους.

Κατά τι ἀνέκδοτον « ἦκε δέ ποτε εἰς Σπάρτην γέρων Χῖος, ὃς ἐπὶ τῷ γήρᾳ αἰδούμενος τὴν πολιὰν τρίχα βαφῇ ἠφάνιζεν. Ἐπεὶ δὲ οὗτος εἰς τὴν ἐκκλησίαν παρῆλθεν καὶ ἠγόρευσε, Ἀρχίδαμος ὁ βασιλεὺς ἔλεξε : Τί δ' ἂν εἴποι οὗτος ἀληθές, ὃς οὐ μόνον ἐπὶ τῇ ψυχῇ, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῇ κεφαλῇ τὸ ψεῦδος περιφέρει ; ».

Ἀπόφθεγμα δὲ τοῦ Πλουτάρχου περὶ Φιλίππου, τοῦ πατρὸς τοῦ Ἀλεξάνδρου λέγει τὰ ἀκόλουθα : « Τοῦ δὲ Ἀντιπάτρου φίλων τινὰ κατατάξας εἰς τοὺς δικαστάς, εἶτα τὸν πώγωνα βαπτόμενον αἰσθανόμενος καὶ τὴν κεφαλήν, ἀνέστησεν, εἰπών : Τὸν ἄπιστον ἐν θριξὶ μὴ νομίζειν ἀξιόπιστον ἐν πράγμασιν ».

Ἀλλὰ ἡ διὰ τῆς ἀποκρύψεως τῆς ἡλικίας μαρτυρουμένη ψυχικὴ ἀνωμαλία ἐκδηλώνεται σήμερον δι' ἀσυγκρίτως περισσοτέρων παραδειγμάτων ἢ κατὰ τοὺς παλαιοὺς ἐκείνους χρόνους. Παραθέτομεν χαρακτηριστικὸν τοῦ θλιβεροῦ τούτου φαινομένου χωρίον ἐκ τοῦ βιβλίου τοῦ Hermann Keyserling « Amerika », σ. 262 : « Εἰς τὸ ἐρώτημα, διατί δὲν χορεύω, λέγει οὗτος, ἀποκρίνομαι ἐνίοτε : Ἐπειδὴ δὲν εἶμαι ἀκόμη ἑξηκοντούτης[1]. Μοῦ εἶναι τῷ ὄντι τερπνότατον θέαμα νὰ βλέπω, πῶς οἱ αὐτοὶ ἄνδρες, τοὺς ὁποίους πρὸ εἴκοσι πέντε ἐτῶν πλήρης σεβασμοῦ ἀπεθαύμαζον ὡς ὑπόδειγμα σοβαρότητος καὶ ἀξιοπρεπείας, σήμερον τὸ πᾶν πράττουν, διὰ νὰ ἐκλαμβάνωνται ὡς νέοι ».

« Βεβαίως, λέγει ὁ Κάϋζερλιγκ, οὐδὲ τὸ ἐλάχιστον εἶναι ὀρθὸν νὰ ἀντιλέγῃ τις κατὰ τούτου, ὅτι δηλαδὴ ἐξαφανίζονται τὰ σημεῖα γεροντικῆς καταπτώσεως[2]. Ἀλλ' ὅμως τόσον περισσότεραι ἐγείρονται αἱ ἀντιρρήσεις κατὰ παντὸς εἴδους συντομεύσεως τῆς ζωῆς. Ἐκ δὲ τῶν ὁδῶν, αἵτινες ὁδηγοῦν εἰς αὐτήν, ἡ ὑπὸ τὴν ψυχολογικὴν ἔννοιαν τῆς λέξεως συντόμευσις εἶναι ἡ οὐχ ἥκιστα ἐπικίνδυνος. Ἡ ζωὴ εἶναι κυριολεκτικώτατα μελῳδία. Οὐδεμία περίοδος ἐπιστρέφει ἐν τῇ πρωταρχικῇ αὐτῆς διαπλάσει. Εἰς πᾶσαν πρότασιν, εἰς πάντα ρυθμόν, προσιδιάζουν πλεονεκτήματα καὶ ὡραιότητες, αἱ ὁποῖαι οὐδέποτε ἐπανέρχονται. Ὅθεν σημαίνει κατ' ἀπόλυτον σημασίαν ἀπώλειαν, ἐὰν φθίνῃ ὁ τύπος τοῦ σεβασμίου γέροντος· διότι μόνον οὗτος δύναται νὰ ἐνσαρκώνῃ τελείως πολλὰς ὑψίστας ἀξίας ».

---

1. Ὅτε ἔγραφε ταῦτα, ὁ Κάϋζερλιγκ ἦτο πεντηκοντούτης.
2. Ἐνταῦθα ὁ Κάϋζερλιγκ ἀναφέρεται εἰς τὰς προόδους τῆς ἰατρικῆς.

Ὅπου τὸ γῆρας δὲν καταδεικνύει μὲ ἐπιείκειαν καὶ φιλοφροσύνην τὴν ὑπεροχὴν αὐτοῦ, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ παρέχουν οἱ νέοι τὸν σεβασμὸν αὐτῶν πρὸς αὐτό. Εἶναι δὲ ὁ σεβασμὸς οὗτος πολύτιμον μέσον διαπαιδαγωγήσεως.

Παραθέτομεν ἓν μεταφράσει χωρίον ἐκ τῶν Νόμων τοῦ Πλάτωνος[1] χαρακτηριστικὸν τῆς σημασίας τῆς σχέσεως τῶν γερόντων πρὸς τοὺς νέους: « Καθῆκον ἡμῶν εἶναι, λέγει ὁ Πλάτων, νὰ ἀφήνωμεν εἰς τὰ τέκνα μας πολλὴν αἰδῶ ὄχι χρήματα. Φανταζόμεθα ὅμως, ὅτι θὰ κληροδοτήσωμεν τοῦτο (δηλαδὴ τὴν αἰδῶ), ἂν ἐπιπλήττωμεν τοὺς νέους, ὁσάκις φέρονται ἀναισχύντως. Ἀλλ' ἡ αἰδὼς δὲν γεννᾶται εἰς τοὺς νέους ἀπὸ τὴν συμβουλήν, τὴν ὁποίαν δίδομεν τώρα λέγοντες, ὅτι ὁ νέος ὀφείλει νὰ ἐντρέπεται πάντα ἄνθρωπον. Ὁ δὲ φρόνιμος νομοθέτης θὰ συνεβούλευε μᾶλλον τοὺς πρεσβυτέρους νὰ αἰσχύνωνται τοὺς νέους καὶ περισσότερον ἀπὸ πᾶν ἄλλο πρᾶγμα νὰ προσέχῃ μὲ εὐλάβειαν ὁ ἡλικιωμένος, μὴ τυχὸν κανεὶς ἐκ τῶν νέων ἴδῃ αὐτὸν καμμίαν φορὰν ἢ ἀκούσῃ ἀπὸ ἄλλους, ὅτι πράττει ἢ λέγει τι ἐκ τῶν αἰσχρῶν· διότι, *ὅπου ὑπάρχουν ἀναίσχυντοι γέροντες, ἐκεῖ κατ' ἀνάγκην καὶ νέοι ὑπάρχουν ἀναιδέστατοι. Διότι μόρφωσις ἀξία λόγου τῶν νέων καὶ αὐτῶν τῶν ἰδίων ἐπιτυγχάνεται οὐχὶ διὰ συμβουλῶν, ἀλλ' ἂν τις ἀποδεικνύῃ καθ' ὅλην τὴν ζωήν, ὅτι πράττει ὁ ἴδιος ταῦτα, τὰ ὁποῖα ἤθελεν εἰπεῖ, διὰ νὰ νουθετῇ ἄλλον* »[2].

Ὑπάρχει γῆρας γνήσιον καὶ γῆρας νόθον, γεμᾶτο ἀπὸ ἀδιάλυτα νοσηρὰ συμπλέγματα καὶ ἀδιαλύτους προβολάς[3]. Ἡ δὲ συμπεριφορὰ τοῦ νεαροῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν ἡλικιωμένον καὶ δὴ καὶ πρὸς τὸν γέροντα ἐξαρτᾶται κατὰ πολὺ καὶ ἀπὸ τὸν τρόπον, καθ' ὃν οὗτος ἀντιλαμβάνεται τὸ γῆρας καὶ ζῇ. Γέροντες καὶ γραῖαι πλεῖσται σήμερον πράττουν τὸ πᾶν διὰ νὰ καλύπτουν, ὅτι γηράσκουν καὶ προβάλλουν ἀπατηλῶς νεανικότητα, ἥτις δὲν ὑπάρχει πλέον. Ἡ προσπάθεια αὕτη πρὸς ἐξαπάτησιν βέβαια οὐδὲ κἂν ἐξωτερικῶς ἐπιτυγχάνει, ἐπειδὴ τὸ ἔμπειρον βλέμμα διαβλέπει τὴν κωμῳδίαν, ὥστε πρὸς τὴν ἀναλήθειαν προστίθεται ἡ γελοιότης.

Καθὼς δὲ ἤδη εἴπομεν, ἡ πρώτη ἀπαίτησις εἶναι νὰ ἀποδεχώμεθα τὸ γῆρας. Ὅσον ἐντιμότερον γίνεται τοῦτο, τόσον γνησιωτέρα καὶ πολυτιμοτέρα γίνεται ἡ περίοδος τῆς ζωῆς, ἥτις φέρει τὸ ὄνομα τοῦτο.

Εἰς ὃν δὲ βαθμὸν συντελεῖται ἡ ἀποδοχὴ αὕτη, μεταβάλλεται καὶ ἡ σχέσις πρὸς τοὺς νεωτέρους. Χάνεται τὸ μῖσος κατὰ τῆς ζωῆς, ὁ φθόνος πρὸς τοὺς νέους.

Καθὼς ἤδη ἔχομεν εἰπεῖ, παρατηρεῖται σήμερον πανταχοῦ, ὅτι ἀνθρωπίνως πολύτιμος θεωρεῖται μόνον ἡ ζωὴ τῶν νέων, τὸ δὲ γῆρας τοὐναντίον

---

1. E, 729 B.

2. Ἡ δι' ὑπογραμμίσεως ἔξαρσις ὀφείλεται εἰς ἡμᾶς.

3. Περὶ συμπλεγμάτων καὶ προβολῶν κάμνομεν λόγον εἰς τὸ βιβλίον ἡμῶν « Ψυχολογία τοῦ βάθους ».

παρακμή. Ἀλλὰ δὲν εἶναι κύριον αἴτιον τούτου, ὅτι ὁσημέραι ἐλαττώνεται ὁ ἀριθμὸς τῶν γερόντων, οἱ ὁποῖοι πράττουν καὶ λέγουν κάτι τι ὁρμώμενοι ἐκ τῆς ἐπιγνώσεως τοῦ ἀνωτέρου νοήματος, τὸ ὁποῖον ἔχει ἡ ἡλικία των;

Εἶναι ἀδύνατον νέοι καὶ νεάνιδες νὰ σέβωνται ἡλικιωμένους καὶ γέροντας ἢ γραίας, οἱ ὁποῖοι προσπαθοῦν νὰ ζοῦν τὴν ζωὴν τῆς νεότητος. Εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐπιδροῦν οὗτοι εὐεργετικῶς ἐπὶ τῆς διαπλάσεως τοῦ ἤθους καὶ τοῦ χαρακτῆρος τῶν νέων.

Ἡλικιωμένοι καὶ γέροντες, ζῶντες γνησίαν τὴν ζωὴν τῆς ἡλικίας των, ἑλκύουν τὸν σεβασμόν των γίνονται σπουδαῖοι παράγοντες τῆς ἀγωγῆς τῶν νέων.

Ἐκ τῶν λεχθέντων εἶναι δυνατὸν νὰ συναχθῇ τὸ ἀκόλουθον συμπέρασμα: *Τὸ κεντρικὸν κοινωνικὸν ἐν γένει καὶ παιδαγωγικὸν ἰδιαιτέρως πρόβλημα τῆς ἐποχῆς μας εἶναι τὸ πρόβλημα τῆς πρὸς ἀλλήλας σχέσεως τῶν περιόδων τῆς ζωῆς, μάλιστα δὲ τὸ τῆς σχέσεως τῶν προχωρημένων πρὸς τὰς νεωτέρας.*

Λίαν τεταραγμένη εἶναι σήμερον ἡ σχέσις αὕτη· διότι ἡ ζωὴ τῶν προχωρημένων ἡλικιῶν εἶναι ἀνώμαλος, πλήρης νευρωτικῆς ταραχῆς. Διὰ τοῦτο εἶναι μὲν δυνατὸν νὰ ἀποκτοῦν οἱ νέοι γνώσεις τινὰς ὠφελίμους εἰς τὴν πρακτικὴν ζωήν, ἀλλ' εἶναι ἀδύνατον ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον νὰ δέχωνται ἀπὸ τοὺς ἐνηλίκους εὐεργετικὰς ἐπιδράσεις ἐπὶ τοῦ ἤθους καὶ τοῦ χαρακτῆρος. Ὀρθῶς θὰ παιδαγωγοῦνται τὰ παιδιὰ καὶ οἱ νέοι, ἂν ριζικῶς ἤθελε βελτιωθῇ ὁ τρόπος τῆς ζωῆς τῶν ἡλικιωμένων, καὶ ἂν πᾶν, ὅπερ ἐπιθυμοῦν οὗτοι νὰ ἀποκτήσουν τὰ παιδιά των, ἤθελον κατὰ πρῶτον μὲ προσοχὴν ἐξετάσει, μὴ τυχὸν δὲν τὸ ἔχουν ἀποκτήσει οἱ ἴδιοι καὶ ἑπομένως εἶναι ἀναγκαῖον νὰ μεταβληθοῦν ἐπὶ τὰ βελτίω. Ἀλλ' ἡ βελτίωσις αὕτη εἶναι, ὡς εἶναι εὐνόητον, δυσχερεστάτη, ἀλλ' οὐχὶ ἐντελῶς ἀδύνατος. Εἶναι δυνατὸν καὶ οἱ ἡλικιωμένοι νὰ μεταβάλλωνται ἔν τινι βαθμῷ. Τὴν ἐπ' ἀγαθῷ δὲ μεταβολὴν εἶναι δυνατὸν σημαντικῶς νὰ προάγουν οὗτοι, ἂν ἤθελεν ἐπιδιωχθῇ ὑπ' αὐτῶν σημαντικῶς αὐτογνωσία.

Περὶ τῆς αὐτογνωσίας κάμνομεν λόγον εἰς πολλὰ δημοσιεύματα ἡμῶν. Ἐκ τούτων ἀναγράφομεν ἐνταῦθα τὰ ἀκόλουθα:

1) Ἔνδον σκάπτε, ἐδημοσιεύθη ἐν τῇ Ἐπιστ. Ἐπετ. τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τοῦ ἔτους 1955-1956.

2) Ἀνθρωπολογικαὶ μελέται, 1957.

3) Ἡ νεωτέρα ψυχολογικὴ τυπολογία καὶ ἡ ἐξ αὐτῆς πρακτικὴ ὠφέλεια. Ἐδημοσιεύθη εἰς τὸ περιοδικὸν «Ἑλληνοχριστιανικὴ Ἀγωγὴ» κατὰ Νοέμβριον καὶ Δεκέμβριον 1962 καὶ Ἰανουάριον 1963.

4) Τὸ κεφάλαιον «Ἡγέται ὡς παιδαγωγοῦντες» τοῦ βιβλίου ἡμῶν: «Ἐπίτομος γενικὴ παιδαγωγική», ἔκδ. δευτέρα 1963.

Εὐνόητον δὲ εἶναι, ὅτι μεγίστη εἶναι ἡ συμβολὴ εἰς τὴν αὐτογνωσίαν τῆς ψυχολογίας τῆς ἀναπτύξεως, ἥτις εἶναι τὸ ὑποκείμενον τῆς παρούσης πραγματείας.

Ἡ ψυχολογία τῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἀτόμου καὶ ἡ ψυχολογία λαῶν.

Ἡ ψυχολογία τῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἀτόμου βοηθεῖ σημαντικῶς εἰς τὴν κατανόησιν τῆς ἰδιοσυστασίας καὶ τοῦ χαρακτῆρος λαῶν. Τοῦτο θὰ καταδείξωμεν δι' ὀλίγων.

Πάντα τὰ μέλη λαοῦ τινος διανύουν τὰς ἐκτεθείσας περιόδους τῆς ζωῆς καθ' ὅμοιον — οὐχὶ ὅμως κατὰ τὸν αὐτὸν — τρόπον, ὡς καὶ τὰ μέλη ἄλλων λαῶν. Παρατηρεῖται δέ, ὅτι εἰς ἕκαστον λαὸν προέχουν τὰ γνωρίσματα περιόδου τινὸς τῆς ζωῆς οὕτως, ὥστε ταῦτα νὰ διατηροῦνται σαφῶς ἐνεργὰ καὶ εἰς τὰς ἄλλας περιόδους πλησίον τῶν χαρακτηριστικῶν ἑκάστης ἐξ αὐτῶν.

Ὑπάρχουν δηλαδὴ λαοί, οἵτινες κρινόμενοι *ἐν τῷ συνόλῳ*, ἐμφανίζουν σαφῆ τὰ γνωρίσματα τῆς νεανικῆς ἢ τὰ τῆς πρώτης ἀνδρικῆς ἢ τὰ τῆς ὡρίμου ἀνδρικῆς ἡλικίας, χωρὶς τοῦτο νὰ ἐμποδίζῃ τὴν εἰς ἕκαστον ἄτομον διάκρισιν ἀπ' ἀλλήλων τῶν διαφόρων περιόδων τῆς ζωῆς. Οὕτω π.χ. οἱ παλαιοὶ Ἕλληνες, ὡς λαός, ἔφερον καθ' ὅλην τὴν ζωὴν ἔκδηλα γνωρίσματά τινα, οἷον τὸ εὐμετάβολον τοῦ χαρακτῆρος, τῆς νεανικῆς ἡλικίας[1]. Ἄριστα δηλοῖ τοῦτο τὸ λεχθὲν περὶ τῶν Ἑλλήνων ὑπὸ Αἰγυπτίου ἱερέως πρὸς τὸν Σόλωνα, ὡς διέσωσεν αὐτὸ ὁ Πλάτων ἐν Τῷ Τιμαίῳ (22, B - C).

« Ὦ Σόλων, Σόλων, εἶπεν ὁ γηραιὸς Αἰγύπτιος ἱερεύς, Ἕλληνες ἀεὶ παῖδές ἐστε, γέρων δὲ Ἕλλην οὐκ ἔστιν κ.τ.λ. Νέοι ἐστὲ τὰς ψυχὰς πάντες· οὐδεμίαν γὰρ ἐν αὐταῖς ἔχετε δι' ἀρχαίαν ἀκοὴν παλαιὰν δόξαν, οὐδὲ μάθημα χρόνῳ πολιὸν οὐδέν ». Συμφωνεῖ δὲ μὲ τὴν γνώμην ταύτην ἡ γνώμη τοῦ Ἔριχ Γιαὶνς (Erich Jaensch), ὅστις κατατάσσει τοὺς Ἕλληνας εἰς τὸν τύπον $\Omega_1 - \Omega_2$[2].

Τοῦτο δὲ δὲν σημαίνει, ὅτι ὁ ἑλληνικὸς λαὸς τότε ἢ τώρα εἶναι ζωτικώτερος ἄλλων λαῶν, εἰς τοὺς ὁποίους προέχουν γνωρίσματα ἄλλων περιόδων τῆς ζωῆς. Δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ θεωρῆται π.χ. ὁ παλαιὸς Ἕλλην ζωτικώτερος τοῦ παλαιοῦ Ρωμαίου, ὁ ὁποῖος καταφανῶς διεκρίνετο διὰ γνωρίσματα τῆς τρίτης (ἀνδρικῆς) περιόδου. Ὡσαύτως θὰ ἦτο ἄτοπον νὰ θεωρῆται ζωτικώτερος τοῦ ἀγγλικοῦ λαοῦ, εἰς τὸν ὁποῖον προέχουν γνωρίσματα τῆς τρίτης καὶ τετάρτης ἡλικίας.

Ἡ ζωτικότης εἶναι ἄσχετος πρὸς τὰ πρωτεύοντα εἰς ἕκαστον λαὸν γνω-

---

1. Ἴδε α) Πραγματείαν ἡμῶν ἐπιγραφομένην « Ψυχικὴ σύστασις, χαρακτὴρ καὶ ἀγωγὴ τοῦ Ἕλληνος », ἥτις περιελήφθη εἰς τὸ βιβλίον ἡμῶν « Ἐπίτομος γενικὴ παιδαγωγική », 2α ἔκδ. 1963, β) Ἡ ὑπεροχὴ τῆς παιδευτικῆς δυνάμεως τῆς ἑλληνικῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος. Περιοδικὸν « Ἀκτῖνες », Δεκέμβριος 1961. Εἰς τὰς πραγματείας ταύτας ὑπάρχει πλήρης ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Ἕλληνος.

2. Ἴδε τὸ ἄρθρον ἡμῶν « Ἔριχ Γιαὶνς » ἐν τῷ ἐγκυκλοπαιδικῷ λεξικῷ τοῦ Ἡλίου.

ρίσματα. Εἶναι δυνατὸν νὰ λεχθῇ, ὅτι κατὰ τὴν ἀκμὴν αὐτῶν εἶχον ἴσην ζωτικότητα Ἕλληνες, Ρωμαῖοι, Ἄγγλοι καὶ ἄλλοι λαοὶ ἢ καὶ ὅτι ἡ ζωτικότης τινὸς τούτων ὑπερεῖχε τῆς ζωτικότητος ἄλλων.

Καθὼς δὲ εἰς τὰ ἄτομα, οὕτω καὶ εἰς λαοὺς — οἱ λαοὶ ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἄτομα· δὲν ὑπάρχουν λαοὶ καθ' ἑαυτούς — εἶναι δυνατὸν νὰ παρασύρουν αἱ πρωτεύουσαι ἰδιότητες εἰς τοιαύτην αὐτῶν καλλιέργειαν, ὥστε ἐκ τῆς ὑπερβολῆς νὰ προέλθῃ παραμέλησις τῶν ἄλλων ἰδιοτήτων καὶ ἑπομένως γενικὴ ψυχικὴ ταραχή, κατατριβὴ τῶν δυνάμεων καὶ ἐν τέλει ἀποσύνθεσις.

Τήρησις αὐστηρὰ π.χ. τῆς κομψῆς, ὡραίας ἐμφανίσεως εἶναι ἰδιότης τῆς νεανικῆς ἡλικίας. Παρατηρεῖται δὲ τὸ γνώρισμα τοῦτο κανονικῶς εἰς τοὺς νέους καὶ τὰς νεάνιδας ὅλων τῶν λαῶν. Ἀλλ' ἀναμφιβόλως εἰς τοὺς νεαροὺς Ἕλληνας π.χ. ἡ ἰδιότης αὕτη εἶναι πολὺ κραταιοτέρα παρὰ εἰς ὁμηλίκους Ρωμαίους, Ἄγγλους. Τὸ πρᾶγμα εἶναι καταφανές, ἐὰν ἔχῃ τις σήμερον πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν του νεαρὰς Ἑλληνίδας καὶ ὁμηλίκους αὐτῶν Ἀγγλίδας. Διὰ δὲ τοῦτο εἶναι εὐκολώτερον εἰς Ἕλληνας νὰ παρασύρωνται εἰς τὸ νὰ προσπαθοῦν νὰ διατηροῦν εἰς *τὸν αὐτὸν βαθμὸν* τὴν ἰδιότητα ταύτην καὶ εἰς τὰς μετέπειτα περιόδους τῆς ζωῆς. Τοῦτο δὲ ὁδηγεῖ εἰς ἀπώθησιν εἰς τὸ ἀσυνείδητον ἰδιοτήτων, αἵτινες ἰδιάζουν εἰς αὐτάς, ὅπερ ἐν τέλει σημαίνει ψυχικὴν ἀνωμαλίαν.

Ἀκριβῶς δέ, ἐπειδὴ οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἔφερον κραταιότερα γνωρίσματά τινα τῆς νεανικῆς ἡλικίας καὶ εἰς τὰς κατόπιν, τὸ εὐμετάβολον π.χ., τὴν ἀστάθειαν, τὰς ἀσυμβιβάστους ἀντιθέσεις αὐτῆς, ταχέως περιῆλθον εἰς κοινωνικὴν καὶ πολιτικὴν ἀποσύνθεσιν καὶ τέλος ὑπεδουλώθησαν εἰς τοὺς Ρωμαίους, οἵτινες διεκρίνοντο διὰ τὴν ὀργανωτικὴν ἱκανότητα, τὴν πειθαρχίαν εἰς τοὺς νόμους, τὴν σταθερότητα τοῦ χαρακτῆρος.

Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον ἐκ τῶν νεωτέρων εὐρωπαϊκῶν λαῶν ὁ ἀγγλικὸς οὐδεμίαν ὑπέστη στρατιωτικὴν καὶ πολιτικὴν *συντριπτικὴν* ἥττην. Ἄξιον δὲ ἰδιαιτέρας σημειώσεως εἶναι, ὅτι εἰς *Ἄγγλους γέροντας* πολιτικοὺς πρὸ πάντων ὀφείλεται ἡ τελικὴ νίκη τῶν κατὰ τῆς Γερμανίας πολεμησάντων κατὰ τὸν 20ὸν αἰῶνα λαῶν.

Ἀλλ' ὅμως ὀφείλομεν ἵνα ἀποφύγωμεν παρεξήγησιν, νὰ ἐξάρωμεν, ὅτι ἐκ τῆς νεανικότητος ἐκείνης τῆς ψυχικῆς συστάσεως ὡρμήθη ἡ εἰς μεγάλην πνευματικὴν δύναμιν ἀνάπτυξις ἀξιολόγων καταβολῶν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος. Νεανικότης προφυλάσσει ἀπὸ τὴν πνευματικὴν ἀποτελμάτωσιν· ἀλλ' αὕτη ὑπερβολικῶς ἀναπτυσσομένη εἶναι δυνατὸν νὰ ὁδηγῇ εἰς ἀποσύνθεσιν καὶ καταστροφήν.

Ἐκ τῶν λεχθέντων συνάγεται, ὅτι ἡγέται λαῶν, οἷος εἶναι ὁ ἑλληνικός, πρῶτον καθῆκον ἔχουν, *παρέχοντες ἅμα τὴν ζωὴν αὐτῶν ὡς παράδειγμα*, νὰ ἐμποδίζουν μὲ κάθε τρόπον τὴν *ὑπερβολικὴν* ἀνάπτυξιν τῆς νεανικότητος τῶν πολιτῶν. Οὐδὲ πρέπει νὰ φαντάζωνται οὗτοι, ὡς φαντάζονται ἀρκετοὶ νεώ-

τεροι Ἕλληνες, ὅτι λαοί, οἵτινες δὲν διακρίνονται διὰ τὴν νεανικότητα τῆς ψυχικῆς συστάσεως καὶ τοῦ χαρακτῆρος αὐτῶν, δὲν εἶναι ἱκανοὶ νὰ δημιουργοῦν μεγάλα πνευματικὰ ἀγαθά. Τὴν ψευδαισθησίαν ταύτην διαλύει ἡ παρατήρησις, ὅτι καὶ οἱ Ρωμαῖοι καὶ οἱ Ἄγγλοι ἐχάρισαν εἰς τὴν ἀνθρωπότητα μεγάλης ἀξίας πνευματικὰ ἔργα.

Δημιουργία πολιτισμοῦ μεγάλου καὶ *διαρκοῦς* προϋποθέτει ψυχικὴν σταθερότητα συνδεδεμένην μὲ ἱκανότητα πρὸς ἔλλογον μεταβολὴν καὶ προσαρμογήν.

ΣΠΥΡΙΔΩΝ Μ. ΚΑΛΛΙΑΦΑΣ